

**O'ZBEKISTAN RESPUBLIKASI XALQ
BILIMLENDIRIW MINISTIRLIGI**

**AJINIYAZ ATINDAGI NO'KIS MA'MLEKETLIK
PEDAGOGIKA INSTITUTI**

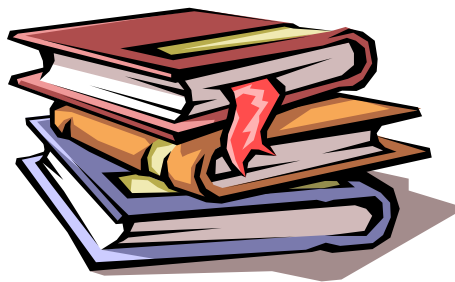
**«PEDAGOGIKA HA'M PSIXOLOGIYa»
KAFEDRASI**

MAGISTRATURA BO'LIMI

**5A110902- «PSIXOLOGIYA» QA'NIGELIGI
1-kurs ushin**

**«SHAXSTIN` JA`MIYETLESIW MASHQALALARI»
PA'NINEN**

LEKCYA TEKST

Muallif: Sherimbetova Z

2014-2015 oqiw jili

1. Tema: Shaxstin' ja'miyetlesiw pa'ninin' predmeti ha'm rawajlanıw tariyxı.

Joba:

1. Shaxstin' ja'miyetlesiw tu'sinigi
2. Individ, shaxs, individuallıq tu'sinigi
3. Shaxs psixologiyasın u'yreniw tariyxı
4. Zamanago'y psixologiyada shaxs psixologiyasının' u'yreniliwi

Psixologiya pa'ninide adam (insan)g'a ta'nlık ma'seleleri individ (latinsha-ajiralmas, jeke zat degen ma'nini an'latadı), shaxs, individuallıq tu'sinikl eri arqalı sa'wlelendiriledi.

U'lken jastag'i ruwxıy deni saw (aqıl-esi jayında) adamlar da, shaqalaq ta, gu'n'ler de, a'piwayı islerdi o'zlestire almaytug'in aqılı kemisler de individler dep ataladı. Biraq bulardan birinshisinin' g'ana shaxs dep atalıwi da'stu'rge kirip qalg'an, sebebi sol adam g'ana ja'miyetlik janzat, sotsial qatnaslar o'nimi, sotsial rawajlanıwdın' aktiv qatnasıwshisi bola aladı. Individ sipatında jaqti du'n'yag'a kelgen adam sotsial qorshag'an a'tirap ta'sirinde shaxsqa aylana baslaydı, sonın' ushin bul protsess sotsial-tariyxıy qa'siyetke iye bolıp tabıladı. En' balalıq da'wirinen-aq individ belgili sotsial qatnasıqlar dizimi ortasına tartıladı, bunday shaxslar arasındag'i qatnaslar tariyxıy rawajlang'an bolıp, ol jaslıq da'wirinen-aq sol tayar sotsial qatnas, ma'mile, qarım-qatnas dizimi menen tanısa baslaydı. Sotsial qorshag'an orta (sem'ya ag'zalari, ma'kanaslari, ja'miyetshilik, islep shig'ariw kollektivi), sotsial topar ishinde (adamlardıń qa'lbінде) adamnıń (insannıń) bunnan keyingi rawajlanıwi ushin shaxs sipatında rawajlandırıw, onıń sanası ha'm qa'lbiniń qa'siyetlerine ulıwma baylanisli bolmag'an ha'r qiyli qa'siyetli qatnaslar jiynag'in keltirip shig'aradı.

Du'n'ya psixologiyası pa'ninde anda-sanda ushirap turatug'in shaxsti sotsial ortalıq o'nimi (ha'lsiz o'nimi) dep tu'sindiriw ha'm onda iskerilikti biykar qiliw ku'ta' qiyin pikir. Sonı ayırıqsha aytıp o'tiw kerek, shaxstin' sotsial ta'jiriybeni o'zlestiriw protsesi, adamnıń o'zinshe a'melge asirip atirg'an xızmetine ha'm onıń menen qanday maqset go'zlep atirg'anına qaray qatnasın sa'wlelendiriwshi ruwhiy iskerlik shaxsqa ta'n minez-qulıq, xızmet, qatnas motivlerinde, ustanovkalarında a'meliy ta'jiriy belerinde ko'zge taslanadı. Basqasha aytqanda, iskerlik shaxstin' qorshag'an ortadag'i ha'diyselerdi sheshiwge umtilg'an is-ha'reketlerinde payda boladı. Shaxstin' iskeriligi onıń o'z keleshegi ushin jol-joba tan'lawda onı o'zlestiriwde, o'mirde o'z ornın tabıwda ja'rdem beredi.

Bir qiyli turmis sha'rayatlari shaxs iskerliginin' tu'rli formaların jaratiw ha'm de ha'r qiyli turmis jag'dayların payda etiw imkaniyatına iye, o'mirde qanday da bir aqıl beriwdin' o'zi

kimge bolsa da ruwhiy sezim oyatsa, basqa birewlerdin` sirtina da juqpaytug`inlig`i ushraydi. Solay etip, adamg`a ta`sir etiwshi barliq sirtqi qozg`atiwshilar sotsial sha`rt-sha`rayatlarg`a, iskerliktin` ishki ta`rbiyalıq bo`limleri (ta`repleri, tamanlari, quramlari) du`zilisi jiyintig`i menen bayitiliwi esabınan shaxs degen tu`sinik payda boladi.

Shaxstin` en` a`hmiyetli qa`siyetli jaqlarınan biri bul, onin` individuallig`i bolip tabiladi, yag`niy jeke jag`dayi. Individuallıq degende, insannin` shaxsiy psixologiyalıq qa`siyetlerinin` ta`kirarlanbas birikpesi tu`siniledi. Individliq quramina xarakter, temperament, psixik protsessler jag`daylar, ha`diyseler, basim (u`stem) qa`siyetler jiynag`i, shaqqanlig`i, ha`r qiyli formadag`i reaksiyalar, qa`biliyetleri ha`m t.b. kiredi. Psixik qa`siyetlerdin` birikpesin da`l uqsas ta`rizde sa`wlelendiriwshi insan joq. Ma`selen, jaqın adamnan ayirilg`anlig`i qayg`i a`lem, onin` menen birge bolsa o`mirde tiklep bolmawshi ha`m basqalarda ta`kirarlaniwshi paziyetler quramalı jag`daydin` ma`n`gilikke bag`dari menen ta`riiplew mu`mkin.

Shaxs o`zinin` qa`dir-qimbatin ha`m mayiplıqlari menen sotsial turmista atkiv qatnasiwi, ta`lim ha`m ta`rbiya ja`rdeminde ju`zege kelgen ku`shsiz ta`repleri menen aniq, ta`kirarlanbas ulli zat.

Adam ja`miyette tu`rli topar xizmetine qatnasar eken, ko` binese, olar da ha`r qiyli waziypalardi atqaradi, o`z-ara hesh bir uqsamag`an rol`lerdi atqaradi. Misali, ata-ananin` shan`araqtin` “egewi”, injiq bala o`z ten`leri arasinda abaylılıq penen ha`reket qilip, o`zin uliwma basqasha sezedi. Sonday-aq salmaqli, talapshan` ha`m xizmet waqtında basqalarg`a qosilmaytug`in, sayaxat waqtında , miynet xizmetinde ko`mek ha`m birgelikte, otirispada ha`zilkeshe ha`m qiziqshig`a aylaniwi mu`mkin.

Joqarida keltirilgen misallardan bir adamnin` o`zi tu`rli jag`daylarda mazmuni jag`inan bir-birine qarama-qarsi rol`lerdi atqaradi, Ayirim jag`daylarda adam tu`rli qiyli jag`daylarda, sha`rayatlarg`a sa`ykes, olarg`a mu`na`sip bolg`an ta`replerin ko`rsetedi, onin` sem`yada xizmet waziypasinda, ja`miyetshilik arasinda , sport jarislarında ha`m de sol siyaqli o`z moynına alg`an rol`lerdi bir-birine qaram-qarsi emes, sonday-aq o`z-ara birdey ta`rizde oynaydi. Mine usi insan paziyetlerinin`, sezimlernin`, sipatlarinin` bir-birine tuwri kelmewi shaxstin` o`zligin, jekeligin ko`rsetiwshi belgilerden biri bolip, ondag`i qarama-qarsiliq, qiyinshiliq ha`m payda bolip u`lgermegen qa`siyetlerdin` ko`rsetkishi onin` tu`rli jag`daylarda orinlanatug`in rol`lerdin` o`z-ara bir-birine baylanislilig`i yamasa ten` kelmewshiligi esaplanadi.

Insan ja`miyettin` tu`rli toparlarında adamlardin` o`z moynına alg`an waziypalari ha`m rol`leri qansha da`rejede ha`r qiyli bolmasin, turmistag`i da`rejesi ko`p ma`ni, ko`p qirli qa`siyetlerge iye bolıwına qaramastan, insan shaxsına toliq tuwri keletug`in haqıyqiy ta`riyip `eriw imkaniyati saqlanıp qaladi. Oqın beriletug`in ta`riyp, tek g`ana onin` oynaytug`in tiykarg`i rol`lerin iyelegen da`rejesinin` individuallig`in ko`rsetip beriwshi motivlerin aniqlaw menen

emes, sonday-aq onin` o`ndiriske, materialliq bayliqlardi o`zlestirwge qarag`anda qarim-qatnasin u`yreniw arqali beriledi. O`zbekistanda insan shaxsina beriletug`in tiykarg`i ta`riyp, onin` tiykarinda gumanistlik, g`a`rezsiz, huqiqiy ja`miyet quriw protsesine baylanisli ha`m bul sotsial protsesste aktiv qatnasiwi siyaqli za`ru`r kategoriyalarg`a tiykarlanadi.

Ja`ha`n psixologiya pa`ninin` alg`a rawajlandiriwshi, gumanistlik ilimpazlardin` ta`jiriybelerinde ko`rsetiliwinshe, shaxstin` psixologiyaliq du`zilisi, psixologiyaliq qa`siyetleri (xarakter, sezimi, temperament qa`siyetleri, aqiliy uqiylilig`i, u`stem motivleri ha`m de sol siyaqli birikpesi) ha`r bir jeke adamda qaytalanbas, turaqli birlikti quraydi. Bul o`z na`wbetinde shaxstin` psixologiyaliq du`zilisinin` turaqlilig`i, qatan`lig`i, steriotpligi haqqinda pikirdi qatan` tastiylawg`a imkan jaratadi.

Psixik jag`daylar, ha`diyseler (sezim, qa`lewi, arziw, oylaw ha`m t.b.) u`zliksiz halda o`zgerip turiwi, sotsial toparlarda turmis jag`daylarinda adam o`z moynina alg`an rol`lerine baylanisli minez-qulqinin` o`zgeriwi, jastin` u`lkeyip bariwi ha`m shaxstin` psixologiyaliq ko`rinishi (milliylik etnik ta`siri tiykarinda) belgili da`rejede turaqliliqti saqlaydi. Berilgen qatan` turaqliliq adam qatnasatug`in onin` jasaw sha`rayatlari, fizikalig`i qa`siyetlerinin` ko`rinishi menen birgelikte payda etiwshi sotsial qatnaslar jiyintig`inin` turaqlilig`i menen tig`iz baylanisli. Biraq biz aytip o`tken turaqliliq qatan` qa`siyetke iye. sonliqtan shaxstin` psixologik du`zilisinin` o`zgeriwi ja`ha`n psixologlarinin` bir qatar izertlewlerinde u`yrenilgen. Bul o`zgerisler adamnin` (jaqsi) jasaytug`in ortasi, iske asirilatug`in xizmetinde ko`rinetug`in bolip olar sotsial ta`sir, ta`rbiya sha`rayatına tuwridan-tuwri baylanista.

Demek, shaxstin` slastirmali turaqli ha`m salistirmali o`zgeriwshen` qa`siyetleri insan sezimlerin` jekkeligi ha`m o`z-ara baylanislilig`inan quraliwshi quramali birlikten ibarat. A`dette shaxsti psixologiyaliq jaqtan u`yreniw o`z ishine eki tiykarg`i ilimiy problemani qamtiydi.

Shaxstin` o`zin an`lap jetiwi, bul “Men”nin` oylap tabiliwi. Sub`ektiv tu`rde menshik “Men”nin` barlig`in seziw, aldin ala, adamnin` ha`zirgi waqitta, o`tmishte ha`m keleshekte o`zine tap uqsas boliwin tu`sinip jetiwde tu`sindiriledi. o`zi “Men”nin` barlig`in seziw shaxstin` ele shaqalaqlig`inan-aq baslanatug`in ha`m uzaq dawam etetug`in ha`m de sotsiolog ha`m psixolog N.S.Kon “Men”nin` ashiliwi” dep ju`da` orinli atag`an rawajlaniw protsesinin` na`tiyjesi esaplanadi, bir jasar bala o`z denesinin` sezgirliги onnan sirrtag`i buyimlar sebepli payda bolatug`in sezimlerden pariqtı an`lay basladi. Son` 2-3 jasinda bala buyimlar menen o`zinin` ha`reketleri protsesinin` na`tiyjesinde payda bolatug`in quwanishliliq sezminin`, u`lken jastag`ilardin` konkret ha`reketlerinen parqti ajiratadi ha`m u`lkenlerge qarata, “yaq, men o`zim qilaman” deydi. Ol endi o`zinin` a`tirapindag`i ortadan tek bo`lek ajiratip alg`an halda emes, sonday-aq o`zin basqalardin` ha`mmesine qarama-qarsi qoyg`an halda o`zin birinshi ma`rte,

o`zinin` jeke ha`reketleri ha`m qiliq ha`reketleri sub`ekti sipatinda an`lay baslaydi. Son`inda o`spirimlik ha`m jasliq da`wirinde sotsial turmisqa ha`m miynet xizmetine aktiv aralasip ketiwna`tiyjesinde o`zine sotsial a`dep-ikramliq ta`repinen baha beriwinin` ken`eytirilgen sistemasi payda bola baslaydi, o`zin an`lap jetiwi tamamlanadi ha`m “men”nin` sistemasi tiykarinan payda boladi.

“Men” sistemasina adamnin` o`zine qarag`anda qatnasi da qosiladiU` adam o`zin hu`rmet qilg`an yamasa o`zinen jerkengen, su`ygen ha`m jaman ko`rgen, ha`tte o`zin tu`singen ha`m tu`sinbegen halda o`zine a`melde basqa birewge qanday bolsa, tap sonday qatnasta boliwi mu`mkin, individ o`zinde o`z ha`reketleri ha`m qiliq ha`reketleri menen basqa birege jaylasqaninday jaylasadi.

“Men”nin` ko`rinisi sotsial qatnastin` da sha`rt-sha`rayati ha`m aqibeti de bolip tabiladi.

Psixologlar adamda a`melde bir g`ana onin` “Men” ko`rinisin emes, sonday-aq gezekpe-gezek, birese o`zin an`lawdi, birese belgili jag`dayda o`zinin` a`hmiyetin jog`altatug`in sotsial o`z0ara birgeliktegi ha`reketi ha`m bir-birinin` ornin basip turatug`in ko`plep “Men-siymo”lar boliwin ta`kirarlaw bolip tabiladi.

“Ideal Men” shaxstin` o`zin-o`zi ta`rbiyalawda sha`rtli orientir bolip xizmet qiladi. “Men-siymo”nin` uqsasliq da`rejesi onin` en` za`ru`r ta`replerinen biri shaxstin` o`zine-o`zi baha beriw u`yreniw protsesinde aniqlanadi. O`zine-o`zi baha beriw arqali shaxstin` minez-qulqi durislanip, ta`jiriybege salip turiladi.

Psixologiya ha`m de pedagogikada shaxstin` rawajlaniwi tu`sinigine kelsek, “Shaxstin` rawajlaniwi” eki tu`rli ma`nide qollaniladi. Birinshisi, shaxstin` qa`liplesiw onin` rawajlaniwi, sol rawajlaniw protsesinle ha`m onin` na`tiyjesi ekenligi esaplanadi. Bul shaxstin` qa`liplesiwine qarag`anda a`sirese psixologiyaliq ko`z-qaras esaplanadi.

Ekinshi ma`nisi shaxsti maqsetke bag`darlang`an halda ta`rbiyalaw sipatindag`i qa`liplestiriwden ibarat. Shaxsti qa`liplestiriwge psixologiyaliq ha`m pedagogikaliq ko`z-qarasti aralastirip jiberiwge jol qoyiwg`a bolmaydi. Shaxstin` qa`liplesiwine qarag`anda pedagogikaliq ha`m psixologiyaliq ko`z-qaraslar bir-birewine onsha uqsamasa da ajiralmas birlikti quraydi. Eger pedagog oqiwsinin` real qa`siyetin aniqlap beretug`in psixologtin` imkaniyatlarinan paydalanbasa, eger ol o`z oqiwsihalarinda ta`rbiyanin` unamsiz bolip ko`ringen formalari ha`m metodlarin qollaniw menen bir waqittin` o`zinde ha`m onnan bo`lek halda pada bolatug`in jaman qa`siyetlerinin` sebeplerin psixologiyaliq jaqtan bo`lip almasa, eger ol o`zinin` konkret pedagogikaliq xizmetinin` ayirim jag`dayda bir-birine qarsi bolg`an psixologiyaliq aqibetlerinin` ha`r tu`rliligin pariqlay almasa, onin` pedagogikaliq jumisi da og`an paydali bola bermeydi.

Psixologiyani`n waziypasi- konkret ja`ma`ttegi konkret oqiwsihalarda a`ne sol shaxsliq paziyletler qa`lipleskenliginin` baslang`ish da`rejesin u`a`reniwde, ta`rbiyalıq iste mektep

reformasining ruvhina sa'ykes keletug'in qanday na'tijjelerge erisetug'inlig'in aniqlawdan ibarat boladi. Shaxstin`qa`liplesiwine qarag`anda pedagogikaliq ha'm psixologiyaliq ko`z-qaraslar bir-birewine onsha uqsamasa da o`z-ara ajiralmas birlikti quraydi. Qisqasha shaxstin`qa`liplesiw solardan ibarat.

2. Tema: Ja'miyetlesiw institutlari.

Жоба:

1. Ja'miyetlesiw din` sotsial psixologiyaliq mexanizmleri
2. G'alaba xabar qurallarining` shaxs ja'miyetlesiwine ta`siri

1. Shaxs, onin` dunyani biliui, o`zin xa'm a'tirapindag'ı insanıy mu'nasibetlerdi an'lawı, tu'siniwi xa'm o`z-ara mu'nasibetler protsessinde o`zindegi ta'kirarlanbas individuallıqtı ko'rsetiwi xa'mde sol protsesslerdin` jasqa xa'm jınısqa baylanıslı ayırım ta'replerin analiz qılıu bizge ulıuma alg`anda shaxs – jamiyette jasaytugın jamiyetlik janzat, degen sheshimdi kaytarıwg'a imkan beredi. Yag'nıy, ol tuwılg'an uaktınan baslap o`zine uqsag'an insanlar qorshawında boladı xa'm onin` barlıq imkanıyatlardı mine usı jamiyet ishinde ju`zege keledi. Sebebi, eger insannın` ontogenetik rauajlanıwı, yag'nıy tuwılg'an uaktınan baslap o'mirinin` aqırına shekem bolg'an rauajlanıw da'uirine itibar beretug'ın bolsaq, ele soylemey turıp adam balası o'mirinin` birinshi minutlarınan-aq o`zine uqsag'an janzatlar arasına tu'sedi h'a'm keying'ana ja'miyetlik qarım-qatnastın` barlıq ko'rinislerinin` aktiv obekti h'a'm subektine aylandı. Usı ko`z qarastan qaraytug'ın bolsaq, h'a'r birimizdin` ja'miyettegi ornımız, onin` qashan h'a'm qanday sha'rayatlarda payda bolg'anı, ja'miyetke qosılıp jasawımızdin` psixologik mexanizmleri pa'nnin` a'h'miyetli wazıypalarınan biri. Bul protsess psixologiyada ja'miyetlesiw yaki sotsializatsiya dep ju'rıtiledi.

Sotsializatsiya yaki ja'miyetlesiw – insan ta'repinen ja'miyetlik ta'jriybeni iyelew h'a'm turmıs-xızmet protsessinde onı aktiv ta'rizde o`zlestiriw protsessi esaplanadı. A'piwayı qılıp aytqanda, ja'miyetlesiw h'a'r bir shaxstın` ja'miyetke qosılıwı, onin` normaları, talapları, ku'tiwleri h'a'm ta'sirin qabıl etken h'alda, h'a'r bir h'a'reketi h'a'm qarım – qatnasında onı ju`zege shıg'arıuı, kerek bolsa sol ja'miyetlik ta'jriybesi menen o`z na'wbetinde o`zgelerge ta'sirin o'tkeze alıw protsessii bolıp tabıladı.

Ja'miyetlesiw protsess bolıp, onin` tiykarında individ bilim aladı, qa'driyat arttıradı, ja'miyetlik ta'jriybe h'a'm sezgirlikti h'a'mde maslasıwshan'lıqtı ko'rsete aladı.

Ja'miyetlesiw negizinde bala ta'repinen ja'miyetlik ta'rbiyanı arttırıw, onın' aqlıy, psixikalıq h'a'm shaxsıy rawajlanıwı, ta'lim - ta'rbiya tiykarında qa'liplesiwı, ja'miyetlik a'dep-ikramlıq ka'driyatları o'zlestiriwi, minez-qulıq norma h'a'm qag'ıydaların, du'nyag'a ko'z-qaras h'a'm isenimin payda etiw na'zerde tutıladı.

Ja'miyetlesiw en' aldı menen adamlar ortasındaǵı qarım-qatnas h'a'm birgelikte h'a'r qıylı h'ızmetkerlerdi a'melge asırıw protsessin na'zerde tutadı. Sırttan shaxsqa ko'rsetilip atırǵan ta'sir a'piwayı, mexanik ta'rizde o'zlestirilmey, ol h'a'r bir shaxstın' ishki ruh'iyatı, du'nyanı sa'wlelendiriwi ko'z qarasınan tu'rlishе subektiv ta'rizde qabıl etiledi. Sonlıqtanda h'a'r qıylı ja'miyetlik ortalıq h'a'm tu'rlishе h'a'reketlerdi keltirip shıǵ'aradı. Ja'miyetlesiw protsesslerinin' a'melge asırılatusın' sha'rt-sha'rayatların ja'miyetlik institutlar dep ataymız. Bunday institutlarg'a shan'araq, ma'h'a'lle, ra'smiy ma'mleket mekemeleri, mektep, baqsha, miynet ja'ma'a'tleri h'a'm t.b. kiredi.

Ja'miyetlesiu' alımlar ta'repinen tu'rlishе jaratılıp kelingен. Mısalı, R.Darenford Aristoteldın «homo politius» (siyasiy adam) termininen paydalanıp, o'zinin' zamanago'y shaxstı tu'rlerge ajratıwın islep shıqtı.

Bulardan, «xomo fober» - ja'miyettegi «miynetkesh insan»,

«xomo konsumer» - zamanago'y ommaviy ja'miyet jaratqan istemalshı,

«xomo universulıs» - h'a'r qıylı h'ızmetler menen shug'ıllana alatug'ın adam,

«xomo sovetimus» - ma'mleketke baylanıslı adamlar, dep tu'rlerge ajratıp shıqqan.

Bazı bir ko'z qaraslarda ja'miyetlesiwdi ekige – baslang'ısh h'a'm ekilemshı tu'rlerge ajratadı.

Baslang'ısh ja'miyetlesiw bul – individ balalıǵınan dus keletug'ın ja'miyetlesiw bolıp, bunday ja'miyetlestiriwdin' agentleri ata-analar, apa-sin'il, ag'a-u'ke, kempirapa ata h'a'm barlıq ag'ayın tuwısqanlar, dosları, ten'lesleri, qullası individ penen jaqın mu'nasibette bolatug'ın adamlar.

Ekilemshı ja'miyetlesiw – bul o'mirdin' h'a'r bir basqıshı dawamında jan'a wazıypaları, qa'driyatlar, bilimlerdi o'zlestirip barıwı protsessii bolıp esaplanadı. Bunday ja'miyetlesiwdi ra'smiy mu'nasibetlerde bolıwshı adamlar a'melge asıradı, yag'nıy bularg'a baqsha ta'rbiyashıları, mektep basshıları, ka'rxana armiya basshıları, ommaviy axborot xızmetkerleri kiredi. Individ ushın en' a'xmiyetli dep biletug'ın ja'miyetlesiw esaplanadı. Bul ja'miyetlesiw o'z na'wbetinde keyingi ekilemshı ja'miyetlesiwge zamin jaratadı. Shaxs o'z na'wbetinde ja'miyetlesiwdin' subektı bolıp baradı.

Subekt bolıw degeni bul – shaxs sotsial mu'nasibetler sistemasın o'zine ja'mlestiriwi degeni. Individ sıpatında du'nyag'a kelgen Adam ayırım sotsial pazıylet payda etip, shaxs bolıp jetilisedi.

Ja'miyetlesiw protsessinde «shaxs» h'a'm «individ» tu'siniklerinin' bir-birine uqshalıg'ın barlıq jetekshi rus psixologları B.G.Ananayev, A.N.Leontev, B.F.Lomov, S.L.Rubinshteyn h'a'm basqalar biykarlaydı. Olardıń ko'z qarası boyınsha bul ja'miyette individ iyeleytug'ın h'a'm o'z a'h'miyetine ko're ja'miyetlik esaplang'an mu'nasibetlerdin' pu'tin bir jıyındısı ishinde individ ta'repinen iyelep alinatug'ın ayırıqsha paziylet, sol mu'nasibetler tolqınındag'ı shaxstın' a'h'miyetli bolıp esaplanadı.

Shaxs ja'miyetlik paziyletti ta'riyplep Bere alatug'ın ayırıqsha ta'riypke mu'ta'j. olar, «insannın' a'h'miyeti ayırım individge ta'n bolg'an abstrakt emes, h'aqıyqat h'alında ol barlıq ja'miyetlik mu'na'sibetlerdin' o'nimi bolıp tabıladı» degen pikirdi bildiredi.

2. Shaxs tu'sinigi psixologiyada en' qollanılatug'ın tu'sinikler sıpatında kiredi. Sonday eken, insan ruwh'ıy du'nyası nızamlılıqları menen qızıqqan h'a'r qanday izertlewshi alımlarda shaxstın' ja'miyetlesiwı h'a'm ja'miyet penen bolg'an baylanısı ma'selesin shetlep o'tpegen.

Sotsial yaki ja'miyetlik ortalıq bul insannın' an'ın maqsetler h'a'm rejeler tiykarında xızmet ko'rsetetug'ın dunyası bolıp esaplanadı. Mazmunı jag'ınan h'a'r bir insannın' sol ja'miyetlik a'lem menen baylanısı onın' insaniyat ta'jriybesi, ma'deniyatı h'a'm qabıl etilgen, ta'n alıng'an ja'miyetlik minez-qulıq normaları shegarasındag'ı h'a'reketlerinde ko'rinedi.

Shaxs ja'miyetlik h'a'm shaxslar aralıq mu'nasibetlerdin' o'nimi, sanalı xızmettin' subekti bolıwshı individ bolıp esaplanadı. Shaxsqı tiyisli bolg'an en' a'h'miyetli xarakteristikada onın' ja'miyettegi quramalı sotsiallıq mu'nasibetlerge tuwrıdan tuwrı baylanıslıq, ja'miyetlik xızmetke h'a'm obekt h'a'm subekt bolıwı bolıp tabıladı.

Shaxsqı tiyisli bolg'an paziyletlerden en' a'h'miyetlisi sol, ol sol sıırqı ja'miyetlik ta'sirlerdi o'z sanası menen qabıl etip, son' sol ta'sirlerdin' subekti sıpatında xızmet ko'rsetedi. İnsan balası erte jaslardan-aq «Menin' o'mirim», «bizin' du'nya» degen ja'miyetlik ortalıqqa tu'sedi. Bul ortalıq sol biz bilgen h'a'm h'a'r ku'ni sezip turatug'ın siyasat, h'uqıq, a'depililik dunyası esaplanadı. Bul ortalıq kelisiwler, tartısıwlar, a'det h'a'm normalar a'lemi bolıp, olarg'a boysınbaslıq ja'miyet ta'repinen qaralanadı. Solardan kelip shıg'atug'ın juwmaq, shaxs ja'miyetke barlıq ta'rtip qag'ıydalardı qabıl etiwshi subekt bolsa, ja'miyet sotsial intizam h'a'm ta'rtpın', ma'deniyattın' ko'rinisi boladı.

Ja'miyetlesiw bul quramalı h'a'm ko'p qırralı h'a'diyse. O'zinin' du'zilisi ta'repinen onı to'mendegishe differensatsiya qılıw mu'mkin, yag'nıy onı ju'z beriwı ta'repinen basqıshlarga h'a'm izbe-izlikten, sonday-aq ju'z beriw mexanizmleri ta'repinen ajratıw mu'mkin. Bul basqıshlardı to'mendegishe ko'rsetiw mu'mkin.

1-basqısh, bunda insandı ja'miyetlik ta'jriybelerin o'zlestiriwge imkaniyat беретug'ın usıllar h'a'm qurallar esapqa alınıp, og'an h'a'r qıylı mexanizmler, taqlid, ta'sirge beriliw,

isendiriw, uqsawg'a umtılw, maslasıw, basqalardan alıp o'zlestiriw sıyaqlıladı ko'rsetiw mu'mkin.

2-basqışta insannın' ja'miyetlesiwinin' tiykarg'ı bag'darı da'reje h'a'm fazalardı na'zerde tutıladı.

Ja'miyetlesiwdin' mexanizmleri h'a'zirge shekem izleniwdin' arnawlı predmeti esaplanbag'an. Biraq, psixologik, sotsiologik h'a'm sotsial psixologiyalıq a'debiyatlarda bul h'aqqında mag'lıwmatlar ushraydı. A.N.Leontev sha'rtli ra'wishte alding'ı a'wladtan o'tip keiwshi bilimlerde, ta'jriybelerdi iyelewge, bul arqalı ja'miyetlik ma'deniyatqa tiyisli bolg'an h'a'mme na'rseler kekse a'wladtan jan'a a'wladqa o'tiwın ko'rsetip beredi.

G.İbn h'a'm M.Fervergerdin' pikirinshe, ja'miyetlesiw protsessii ustanovkanın' qa'liplesiwı tiykarında ju'z beredi h'a'm onın' qa'liplesiwı tiykarınan 3 mexanizmge tayanadı. Bular,

1. Eliklew
2. İdentifikatsiya
3. Basshılıq etiw, na'sh'at qılıqlar.

Olardın' pikirinshe, basshılıq qılıw arqalı qa'liplestiriw en' qıyın esaplanadı. Sebebi, bunda qa'liplesip bolg'an ustanovkanı o'zlestiriwge qaratıl'g'an jumıslardı alıp barıw kerek boladı.

İnsan o'zinin' ja'miyetlesiwı dawamında insaniyat jaratıp bergen materiallıq h'a'm ruwxıy baylıqlardı iyelewin ja'nede ko'birek mexanizmlerin iyelewi h'aqqında aytıw mu'mkin.

İnsannın' ja'miyetlik ta'jriybelerdi iyelew h'a'diyesin xarakterlewshi eki u'lken bag'dardı ajratıw mu'mkin.

1. İnsan tamanınan h'a'mme na'rseler ma'deniyatın iyelew h'a'm o'zlestiriw menen baylanışlı ta'jriybeler.

2. İnsaniyat jaratqan h'a'r qıylı ja'miyetlik munasibetlerdi insan ta'repinen iyelewi menen baylanışlı ta'jriybeler kiredi.

Joqarıda sanap o'tilgen eki h'a'diysede insannın' ja'miyetlesiw h'a'diyesin xarakterlep beriwshi mine usı tamang'a tiykarlanıp, onın' mexanizmleri bir-birinen parıqlanıp turıwın ko'rsetedi.

Ja'miyetlesiwdin' sotsial psixologik mexanizmleri qatarında usı protsesstin' ju'z beriwindegi tiykarg'ı faktorlardı da ajratıw zaru'r. Bul tarwda İ.E.Konnın' pikirleri menen tanısamız. Ol ja'miyetlesiw mexanizmlerine shan'araqtı arnawlı ta'rbiya mekemelerin, yag'nıy balalar baqshası, mektep h'a'm usı sıyaqlıladı kiritken. Sonday-aq formal h'a'm noformal esaplang'an topar h'a'm sho'lkemlerdi kiritedi.

Bir ta'repten ja'miyetlik ta'jriybelerdi iyelewge ta'sir etiwshi sotsial psixik mexanizmler: eliklew, isendiriw, identifikatsiya, ta'sirge beriliw, liderlik, moda, u'lgi h'a'm usı sıyaqlıladı

parıqlawg'a tiykar bolsa, ekinshi ta'repten insan psixikasına ta'sir etiwshi ja'miyetlik informatsiyalardı o'zlestiriwge ta'sir etiwshi sırtqı faktorlar sıpatında ko'rsetiw mu'mkin.

Ja'miyetlik informatsiyalardı o'zlestiriwge ta'sir etiwshi individti qa'liplestiriwge h'a'm turmıs xızmetine ta'sir etiwshi h'a'diyse – bul mikro h'a'm makro ortalıq bolıp esaplanadı.

Mikro ortalıqqa-shan'araq, mektepke shekemgi ta'lim mekemeleri, mektepler h'a'm ko'shedegi balalar toparları sıyaqlılardı kiritiw mu'mkin.

Makro ortalıqqa bolsa, ja'miyetlik mu'nasibetler institutına kiriwshi ka'rxanalar h'a'm sho'lkemlerdi ko'rsetiw mu'mkin. Yag'nıy, mikro ortalıq sırtındag'ı h'alatlardı ko'rsetiw mu'mkin.

3. Ja'miyet penen barqulla mu'nasibetti uslap turıwshı o'z-o'zin an'lap, h'a'r bir h'a'reketin muwapıqlastırıwshı shaxsqa ta'n bolg'an en' a'h'miyetli h'a'm ulıwma o'zgeshelik-bul onın' aktivliligi bolıp esaplanadı. Aktivlilik (latinsha «aktius» - h'a'reket, «activus»-aktiv degendi an'latadı) shaxstın' o'mirdegi barlıq is-h'a'reketlerin ko'rsetiwdi tu'sindiriwshi kategoriya bolıp esaplanadı. Sol a'piwayı qolımızg'a qa'lem alıp bir sıziqsha tartıw menen baylanıslı elementar h'a'reketimizden tartıp, do'retiwshiliktin' oyanıw waqıtlarında a'melge asıratug'ın abstrakt pikirlewimizge shekem bolg'an quramalı h'a'reketlerge baylanıslı islerimizdi tu'sindirip beredi. Sonın' ushında psixologiyada shaxs, onın' o'z-o'zin an'lawı mashqalaları onın' aktivliligi anaw yaki mınaw xızmet tu'rlerinde qatnası h'a'm onı a'melge asırıwg'a baylanıslı sıpatları arqalı tu'sindiriledi.

Pa'nde insan aktivliliginin' tiykarlarınan eki tu'ri parıqlanadı:

A) Sırtqı aktivlilik – bul sırttan h'a'm o'z ishki tilek qa'lewlerimiz ta'sirinde ko'riw, belgilew mu'mkin bolg'an h'a'reketlerimiz, bulshıq etlerimizdin' h'a'reketleri arqalı ko'rinetug'ın aktivlilik.

V) Ishkin aktivlilik – bul bir ta'repten anaw yaki mınaw xızmetti orınlaw waqtında fiziologiyalıq protsessler (zat almasıw, qan aylanıw, dem alıw h'a'm.t.b.) h'a'mde ekinshi ta'repten, psixik protsessler, yag'nıy tiykarında ko'rinbeytug'ın, biraq xızmet bolıp o'tiwine ta'sir ko'rsetiwshi faktorlardı o'z ishine aladı.

İnsan aktivliligi «h'a'reket», «xızmet», «minez-qulıq» tu'sinikleri menen o'z-ara baylanıslı bolıp, shaxs h'a'm onın' sanası ma'selesine barıp taqaladı. Shaxs h'a'r qıylı aktivlilikler protsessinde qa'liplesedi, o'zligin ko'rsetedi. Demek, aktivlilik yaki insan xızmeti passiv protsess bolmay, ol sanalı ra'wishte basqarılatug'ın aktiv protsess bolıp esaplanadı. İnsan aktivliligin ja'mlestiriwshi h'a'reketler protsessi xızmet dep ataladı. Yag'nıy, xızmet – insan sanası h'a'm oylawı menen basqarılatug'ın, ondag'ı h'a'r qıylı mu'tajliklerden kelip shıg'atug'ın, h'a'mde sırtqı a'lemde h'a'm o'z-o'zin o'zgertiw h'a'm qa'liplestiriwge qaratılğan o'zine ta'n aktivlilik forması bolıp tabılardı. Bul jas balanın' real predmetler a'h'miyetin o'z

kıyalları shegarasında biliwge qaratılǵ'an oyın xızmeti, bul – materiallıq o'nimler jaratıwǵ'a qaratılǵ'an miynet xızmeti, bul jan'alıqlar jaratıǵ'a qaratılǵ'an ilimiy-izertlewshilik xızmeti, bul rekordlardı ko'beytiriwge qaratılǵ'an sportshının' sheberligi h'a'm usıǵ'an uqsas xızmet.

Sonısı xarakterli, insan h'a'r bir minuta qandayda xızmet tu'ri menen shug'ıllanıw turadı.

Ha'r qanday xızmet real sha'rt-sharayatlarda, tu'rli usıllarda h'a'm tu'rlişe ko'rinishlerde ko'rinedi. Islenip atıǵ'an h'a'r bir h'a'reket belgili na'rsege, predmetke qaratılǵ'anlıǵ'ı ushında xızmet predmetli h'a'reketler jıyındısı sıpatında boladı. Predmetli xarakterler sırtqı a'lemdegi predmetler o'zgeshelikleri h'a'm sıpatın o'zgartiriwge qaratılǵ'an boladı. Ma'selen, konspekt jazıp atıǵ'an talabanın' predmetli h'a'reketi jazıwǵ'a qaratılǵ'an bolıp, ol da'slep sol waqıttaǵ'ı jazıwlar sanı h'a'm sıpatında o'zgerisler qılıw arqalı, bilimler ko'lemin bayıtıp atıǵ'an boladı. Xızmet h'a'm onı sho'lkemlestiriwshi predmetli h'a'reketlerinin' nelerge bag'darlang'anlıǵ'ına qarap, aldı menen sırtqı h'a'm ishki xızmet parıqlanadı.

Sırtqı xızmet shaxstı orap turg'an sırtqı ortalıq h'a'm ondag'ı na'rse h'a'm h'a'diyselerdi o'zgartiriwge qaratılǵ'an xızmet bolsa, ishki xızmet birinshi na'wbette aqılıy xızmet bolıp, ol taza psixologik protsesslerdin' keshiwinen kelip shıǵ'adı. Kelip shıǵ'ıw ko'z qarasınan ishki – aqılıy psixik xızmet sırtqı predmetli xızmetten kelip shıǵ'adı. Da'slep predmetli sırtqı xızmet ju'z beredi, ta'jiriybe arttırıp barılǵ'an sayın, sekin a'ste bul h'a'reketler ishki aqılıy protsesslerge aylanıp baradı.

3. Tema: Ja'miyetlesiw tarawları ha'm basqishları

Joba:

1. Shaxs ja'miyetlesiw tarawları: qarim-qatnas, xızmet, o'z-o'zin an'law;
2. Shaxs ja'miyetlesiw basqishları; miynet xızmetine deyingi da'wir, miynet xızmeti da'wiri, miynet xızmetinen keyingi da'wir;

Psixologiyada jeke shaxs haqqında uliwma tu'sinik. G`Jeke shaxsG` termininde su`wretlenetug`in shinliq, usi terminnin` etimologiyasinin` o`zinde ko`rinedi. G`Jeke shaxsG` so`zi (latin tilinen) a`wel bastan antik teatrdá ha`reket etiwshi adamlardin` belgili bir tipleri menen bekitilgen (G`qizg`anshaqG`, G`qaharman, h.t.bG`) akter maskalarına (niqabına) (G`lichinaG` (perde) so`zin salistirin`) tiyisli bolg`an.

Son` bul so`z akterdin` o`zin ha`m onin` rolin an`lata baslag`an. Rimlilerde persona so`zi sha`rtli tu`rde onin` belgili bir sotsialliq funktsiyasin, rolin (a`ke shaxsi, patsha shaxsi, qazi shaxsi h.t.b) ko`rsetken halda qollanilg`an. Yag`niy aytqanda, jeke shaxstin` da`slepki ma`nisi-adamnin` belgili bir funktsiyasi yamasa sotsialliq roli.

Waqittin` o`tiwi menen jeke shaxs tu`sinigi belgili bir da`rejede sol konkret til ushin spetsifikaliq bolg`an ja`ne de ko`birek ma`nilik a`hmiyet, o`zgeshelik ha`m diapazon ha`rtu`rliligi menen toliqtirilip barilg`an.

İñeõîēîāēyda G`àààìG` òù`ñèíēāēíáí òûñqàðû àíàg`óðēûì òàð ìà`íèääāē æâêâ àààì àããáí òù`ñèíēê qîēēàíûēääû.

Jeke adamnin` en` a`hmiyetli u`sh minezlemesin atap o`temiz.

- **Birinshiden,** jeke adam qa`siyetlerinin` turaqlilig`i. Jeke adamnin` psixikaliq ha`reketleri qanshama sa`nli, o`zgeriwshen` bolg`ani menen onin` psixikaliq du`zilisi belgili da`rejede turaqli ekenligi attan aniq ko`rinedi, al bul na`rse atap aytqanda usi jeke adamnin` minez-qulqin anaw yamasa minaw jag`dayda aldin boljap ko`riniwge imkaniyat beredi.
- **Ekinshiden,** jeke adamnin` birligi. Jeke adam bir pu`tin na`rseden ibarat boladi, onda ha`rbir qa`siyet basqalari menen tig`iz baylanisqan ha`m sonliqtan da jeke adamnin` ha`rbir qa`siyeti o`z a`hmiyetine, ko`binese jeke adamnin` basqa qa`siyetleri menen o`z-ara baylanisiwina qaray pu`tkilley ha`rqiylı a`hmiyetke iye boladi.
- **U`shinshiden,** jeke adamnin` aktivligi. Aktivlilik do`gereke a`tiraptag`i du`n`yani bilip aliwg`a, o`zgertiwge, qayta du`ziwge, o`z-ara basinin` ta`biyatına, o`zinin` psixikaliq du`zilisın (o`zin-o`zi ta`rbiyalawdi) o`zgertiwge bag`darlang`an ko`p tu`rli ha`m ha`r ta`repleme xizmette ko`rinedi.

Jeke adam-og`ada quramali bir pu`tin na`rse boladi. Biraq mine usi quramali bir pu`tin na`rsenin` u`sh tiykarg`i ta`repın yamasa, psixologlardin` aytatug`ini siyaqli, u`sh bo`legin ajiratip shig`ariwg`a boladi.

- Bul jeke **adamnin` bag`darlanıwshilig`i**, onin` do`gerek- a`tiraptag`i du`n`yag`a bolg`an qatnaslarinin` sistemasi. Bug`an jeke adamnin` minez-qulqinin` motivleri (jeke adamda anaw yamasa minaw minez-qulıqqa, yaki xizmetke qushtarlandiratug`ın sebeplerdi motivler dep ataydi), atap aytqanda onin` talaplari, sezimleri, ma`pleri jatadi.
- Bul jeke **adamnin` mu`mkinshilikgi**, onin` xizmetinin` (atap aytqanda uqibinin`) tabisli bolip shig`iwinin` aldin ala psixologiyaliq sha`rtleri.
- Jeke adamnin` minez-qulqinin` stili, psixologiyaliq o`zgeshelikleri (temperamenti ha`m xarakteri) boladi. Basqasha etip aytqanda, jeke adam qanday ha`reket etetug`ini ha`m ol nege basqasha emes, al usilayınsha ha`reket etetug`ini menen sipatlanadi.

**Jeke shaxstin` en` a`hmiyetli sipatlamalarinin` biri-o`zin, o`z is-ha`reketin bahalaw,** topardag`i o`z ornin ha`m topardin` basqa ag`zalarına o`z qatnasin na`zerde tutatug`in-o`zine baha beriw. Adamnin` jedelligi ha`m o`zin jetilistiriwge umtiliwi usig`an baylanisli. Ol adamnin`

o`z-o`zine talabinan ja`miyetlik talapta ko`rinetug`in sirtqi bahanin` a`ste-aqirin interiorizatsiyasi joli menen rawajlanadi.

Qatnasqa talap balalarda basqishpa-basqish rawajlanadi. Da`slep-bul u`lkenler ta`repiyen diqqatqa umtiliw, son`-olar menen birge islesiwge, keyin ala bala olar menen bir na`rselerdi birgelikte islegisi kelip qalmastan, olardin` hu`rmetin sezgisi keledi, ha`m son` bir birin tu`siniwge za`ru`rlik payda boladi. Balanin` ata-anasi menen qanday qatnas ornatatug`inlig`i, bul qatnasta onin` orni qanday bolatug`inlig`inan onin` o`zine bolg`an qatnasi baylanisli. Ata-analar sebepsiz o`z balasinin` real ha`m oylap tabilg`an jetiskenliklerin maqtanish etiw balada ko`terin`ki umtiliwshiliq da`rejesinin` qa`liplesiwine alip keledi. Sonin` menen birge ata-ananin` balasinin` mu`mkinshiliklerine isenbewi, balanin` negatizmin bastirip taslaw balada o`z a`zzilig`in, jetilispegenlig`in seziwge alip keledi.

O`zine unamli baha beriwdi rawajlandiriw ushin, bala ha`zirgi waqitta qanday, jaqsi yamasa jaman (bu`gin qazan-tabag juwdi ma yamasa kesani sindirip qoydi ma) ekenlig`in qattiy na`zer muhabbat penen qorshalg`an boliwi kerek. Ba`rha ata-ana muhabbatin seziw balada jeke bahalilig`i sezimin payda etedi, bunda ata-ana onin` konkret bir is-ha`reketlerine haq niyetli bahasin beriwdi toqtatpaydi. Biraq ata-ana xosh ko`rmeytug`in qilig`in balag`a berilgen uliwma baha menen baylanistiriwi kerek emes. Misali, eger bala o`tirik so`ylese oni jazalaw kerek, biraq og`an aldawiqshisan` dep aytwdin` keregi joq. Ata-analardin` aytqan negativ ga`pi balanin` sanasinda bekkemlenedi ha`m o`zine baha beriwdi o`zgertedi.

Kishi mektep jasindag`i balalarda o`zine baha beriw a`tiraptag`ilardin` pikir ha`m bahalarina tiykarlanadi ha`m kritikaliq analizsiz, tayar tu`rinde qabillanadi. Bunday sirtqi ta`sirler o`spirimlik jasina shekem ju`da` a`hmiyetli.

O`zin unamli bahalawshi o`spirimlardin` tayarbiyalang`an shan`araqtag`a avmosferani u`yrenge, bunda bala menen ata-anasi arasinda tig`iz baylanis bar ekenlig`i aniqlang`an. Ata-analar balalarinin` mashqalalarina teren` qizig`iwshiliq bildirgen, olardin` sheshiwinde qatnasqan ha`m o`z balalarin tek g`ana qizig`iwshiliq ha`m bawirmanliqqa emes, al hu`rmetke ilayiqli dep esaplaytug`inlig`in ko`rsetken. Ata-ananin` bunday qatnasi balani o`zin unamli dep ko`riwge iytermelegen dep shamalaw mu`mkin.

Balalar, a`dette mektepke unamli qatnas penen keledi. Waqittin` o`tiwi menen, uqiylilig`i az yamasa a`zzi tayarlang`an balalarda jaman baha aliw siyaqli ashshi ta`jiriybe toplanadi, sonda motivatsiya o`zgeredi-mektep ha`m oqiwg`a qatnas ker boladi, unamsizg`a aylanadi, oqiwdag`i o`sip baratirg`an qiyinshiliqlar o`zine beriletug`in bahani da to`menletedi.

O`zin bahalawdin` to`menlew`in ald`in aliw ushin N.A.Menchinskaya to`men oqiytug`in balalar kishkene balalarg`a oqitiwshiliq qiliwin maqsetke muwapiq dep esaplaydi. Sonda balada bilim aliwdag`i kemshilikleri toliqtiriw niyeti payda boladi, al bul tarawdag`i tabis onin` o`zin

bahalawinin` normallasiwina ta`sir etedi. O`zin adekvat bahalawdin` buziliwi mektepke bariwg`a jaqsi tayarliq ko`rgen balalarda da boladi. Ko`rilgen jaqsi tayarliq penen bala kishi klasslarda qiynalmastan jaqsi bahalarg`a oqiydi. An`sat tabisqa erisiw arqali ol ba`rha maqtawg`a esitiwge u`yrenip, umtiliwshiliqtin` joqari da`rejesi ha`m o`zin joqari bahalaw payda boladi. Joqari klasslarga o`tken son`, bul oqiwshilar, miynet uqiqlarina iye bolmag`anligi sebepli o`z joldaslarinan u`stinligin jog`alta baslaydi, ha`m aqibetinde olardin` o`zin bahalawi birden tu`sip ketedi.

O`zin duris bahalawdin` qa`liplesiwinin` maqsetinin` g`a`rezliligine diqqat awdariw kerek. Amerikali psixologlar Rozental` ha`m Yakobson eksperiment qoydi-oqiw jilinin` basinda ayirim oqiwshilardan (G`kesh gu`llewshiG`) u`lken tabislardi tek jil aqirina barip ku`tiw mu`mkin dep ustazlardi isendirdi. Haqiqattan da, G`kesh gu`llewshiG` dep belgilengen oqiwshilar tosattan alg`a shig`ip aldi. Bul eksperimentten keyin o`tkerilgen tekseriwdin` ko`rsetiwinse, G`kesh gu`llewshiG` oqiwshilar o`z tabislarin basqa balalarg`a salistirg`anda haqiqattan da jaqsilag`an. Bunday jaqsilawlar bir qansha da`rejege shekem ustazlardin` ku`tiwi menen belgilendi, olar o`zleri bilmegen halda, G`kesh gu`llewshiG`lerge qatnasta belgili bir ko`rsetpeni a`melge asirg`an, buni olar qarim-qatnasta, ju`zinin`, dawis toninin`, manerasinin` ayiriqsha ko`rinislerinde, uliwma oqiwshig`a unamli qatnasin bildiriwshi barliq na`rsede bildirgen. Misali, eger ustaz oqiwshinin` joqari intellektual potentsialg`a iye ekenligin sezse, onnan juwapti ko`bireke, maqullawshi ju`z benen ku`tedi. Bunday eksperimentlerdi analizlewden ma`lim boliwinsha, eger ustaz oqiwshi menen qatnasta shidamsizliq etse, biypa`rwa tin`lasa, balada o`zin bahalawdin` pa`seyiwine ha`m u`lgeriwinin` real to`menlewine alip keledi eken.

Balanin` o`zine baha beriwinde u`lgeriwshiligi u`lken rol` atqaradi. Jaman oqiwtug`in balalarda klasslasi menen qatnasinin` buziliwi ha`m minez-qulqinin` deformatsiyasi baqlanadi. Olardin` ayirimlari, o`zlerine biypa`rwaliqti sezse de bar ku`shi menen balalarg`a umtiladi, olardin` diqqatin o`zine qaratqisi keledi. Biraq to`men oqiwtug`in balalardin` ko`pshiligi passiv pozitsiyani iyeleydi, jalg`izliq sezedi. Bunday balalar indemes, konfliktli bolip, mektepten tisqaridan qatnas izleydi.

O`spirimnin` tek bir ha`reketine berilgen ha`tteki en` jaman bahada onin` zeynine onshelli awir tiymeydi, o`ytkeni onin` o`z bahalawina qatnasi joq. Bul onin` jeke shaxsinin` kemsitiliwi sipatinda qabillanbaydi. Biraq oni uliwma bahalawda ha`tteki jen`il kritikanin` o`zi balani awir jaraqatlaydi, o`ytkeni bul unamsiz qatnas sipatinda qabillanadi.

Umtiliwshiliq da`rejesi ne ushin adam tabistan son` quwanbaytug`inligi ha`m sa`tsizliklerden son` qapa bolmaytug`inligin tu`siniw mu`mkinshiligin beredi. Bunday tan` qalarliq reaksiya usi waqitta bar bolg`an umtiliwshiliq da`rejesi menen tu`sindiriledi. Eger u`lken tabislarga niyiet

etilgen bolsa quwaniwdin` keregi joq, al eger tabis ku`tilmegen bolsa onda qapa boliwg`a da sebep joq.

Umtiliwshiliq da`rejesi adamnin` o`z uqiqlarina baylanisli ha`m belgili bir reputatsiyani jen`ip aliwg`a, o`zi ushin a`hmiyetli bolg`an adamlar toparinda hu`rmetke erisiwge umtiliwda ko`rinedi. Bug`an ya ja`miyet ushin paydali ha`reketler-do`retiwshilik ha`m miynette ayriqsha jetiskenlikler-yamasa bul tarawda hesh qanday ku`sh jumsamastan-kiyiniw, shash tu`rmegi, minez-quliy stilindegi ekstravagantliq penen erisiw mu`mkin.

O`zin hu`rmetlew da`rejesi tabis ha`m umtiliwshiliq da`rejesinin` o`z-ara qatnasina baylanisli. Umtiliwshiliq qanshelli joqari bolsa, adam o`zin qanaatlantlang`an seziwi ushin tabislar da sonshelli joqari boliwi kerek. A`dette, o`zin pa`s ha`m adekvat bahalawshi adamlarda o`z is-ha`reketleri na`tiyjelerinen uzaq waqit qanaatlanbaw, onin` na`tiyjeliligini pa`seytedi.

Umtiliwshiliqtin` joqari biraq ju`da` ba`lent bolmag`an da`rejesi adamnin` minez-qulqina unamli ta`sir etedi. O`ytkeni ol uzaq waqit dawam etiwshi sa`tsizlik ha`m o`zin ta`n aliwdin` bolmawini qarsi tura alatug`in o`z mu`mkinshiliklerine teren` isenim, o`zine isenimdi beredi. (Bunnan keyin G`o`zin hu`rmetlewG` ha`m G`o`zin bahalawG` terminleri sinonim sipatinda qollaniladi).

**Xizmet haqqinda tu`sinik.** O`tken bapta insan o`z talaplarin q`a`aatlanãũđũw maqsetinde jedellik ko`rsetedi dep aytqan edik. Biraq bul qanaatlaniw barliq waqittada tek o`zlerinin` organikaliq talaplarinin` tikkeley ta`siri astinda ha`reket etiwshi haywanlardag`i siyaqli, tikkeley xarakterge iye emes. Insanda bolsa, ha`tteki awqatqa bolg`an talap siyaqli ta`biyiy talap ta adamzat ta`repinen ta`rbiyalap shig`ilg`an, ja`miyetlik ta`jiriybe ta`sirinde a`melge asiriladi.

G`Ashliq bul ashliq, biraq pisken go`shti pishaq ha`m vilka menen jew, shiyki go`shti qol, tirnaq ha`m tis ja`rdeminde jewdegi ashliqtan pariqladiG`.

Egerde adam tek uyiqlap qalg`an bolmasa, onin` normal` tu`rdegi jag`dayi- bul aktiv tu`rdegi, onin` normal` tu`rdegi jag`dayi- bul aktiv tu`rdegi, jigerlilik jag`dayi boladi. Adam tiri eken, ol mudami ha`reket etedi, bir na`rse isleydi, bir na`rse menen shug`illanadi, oynaydi, miynet etedi, oqiydi, sport penen shug`illanadi, adamlar menen qatnas jasaydi h.t.b. Qullasi, ol aktivlilik sirtqi (is-ha`reket operatsiyalari, bulshiq etlerdin` ku`sh saliwi yamasa) ishki aktivlilik (bul psixikaliq aktivlilik bolip ol qilt etpey jatqan adamdi oylang`anda, kitap oqig`anda bir na`rseni yadina tu`sirgende h.t.b. baqlanadi) ko`rsetedi. Biraq sirtqi ha`m ishki aktivlilikke tek sha`rtli tu`rde g`ana ayrip taniwg`a boladi. Pikirdin` jumisi ha`tte adam ko`zge ko`rinerlik aktivlilik jasalmag`an jag`dayda da so`ylewdi ta`miyinleytug`in mikroha`reketler (olardi esapqa aliwg`a boladi) menen baylanisli boladi, o`ytkeni, normal` tu`rdegi egerde adamnin` oylaw so`ylew formasinda boladi. Sonliqtanda adamnin` ha`rqanday xizmeti ba`rqulla sirtqi ha`reket, bulshiq etlerdin` ha`reketi menen baylanisli boladi.

Xizmet- bul adamnin` za`ru`rlıkların ha`m ma`plerin qanaatlandırıw menen baylanisli bolg`an o`z aldına sanalı tu`rde qoyg`an maqsetlerine erisiwge, og`an ja`miyet ha`m ma`mleket ta`repinen qoyilatug`ın talaplardı orınlawg`a bag`darlang`an aktivligi boladı.

Haywanlar a`melge asirip atirg`an ha`reketlerge bul termindi qollanıp bolmaydı. Adamnin` is-ha`reketinin` haywanlardın` is-ha`rektinen o`zgesheligi sonnan ibarat, haywanlar ta`biyatqa maslasadı, al adam bolsa o`zinin` is-ha`reketi protsessinde o`z talapların qanaatlandırıw ushin qorshag`an ortalıqtı o`zgertip jiberedi.

Adam is-ha`reketinin` na`tiyjesi qanday da bir ja`miyetlik yamasa sanalı xarakterge iye belgili o`nim boladı. Adam o`zi islegeninin` ko`pshilik bo`legen o`zi ushin emes, ja`miyet ushin isleydi. Xizmitsiz adamnin` turmisi mu`mkin bolmay qaladı. Xizmet protsesinde adam do`gerek a`tiraptag`ı du`n`yani bilip aladı. Xizmet adam turmisinin` materiallıq sharayatların do`retdi. Xizmet protsesinde ruxiy o`nimler: ilim, a`debiyat, muzika. Adamnin` xizmeti onin` o`zin jigerliligın, xarakterin uqıpları qa`liplestiredi ha`m o`zgertedi.

Adamnin` xizmeti haywanatlardıń qilig`ı ha`tte anag`urlım quramalı bolsa da olardıń qilig`ına printsipial` tu`rde ayırılıp turadı.

- Birinshiden, adamnin` xizmeti sanalı xarakterge iye boladı, adam og`an eriswıdın` maqseti ha`m usılların an`g`ıradı, na`tiyjesin aldın ala boljay bileği.
- Ekinshiden adamnin` xizmeti miynet quralların sog`ıw, jumsaw ha`m saqlaw menen baylanisli boladı.
- U`shinshiden, adamnin` xizmeti ja`msiyetlilik xarakterge iye boladı, ol kollektivtin` o`zinde ha`m kollektiv ushin a`melge asiriladı.

Adam xizmetinin` za`ru`rli sha`rtleri- bul psixikalıq protsessler boladı. Olar, bir jag`ınan adamnin` ha`rqanday xizmetinin` buljımaytug`ın minezlemesi boladı, bala oynap, mektep oqıwshısı oqıp, adam miynet etip atırsa da-xizmettin` barlıq tu`ri barqulla diqqat, zeyin, ilgirlik, yad, oylaw, qiyal etiw menen ajıralmas baylanisli boladı, al olarsız adamnin` heshqanday xizmeti a`melge asiwi mu`mkin emes. Ekinshi jag`ınan psixikalıq protsessler xizmette ju`zege keledi, qa`lipleseği ha`m ta`rtipke salınadı. Psixikalıq protsesslerdin` ha`m adam xizmetinin` arasındag`ı o`z-ara baylanis usılayınsha a`melge asiriladı.

**Xizmettin` stukturasi.** A`dette xizmetti onin` stukturasi (sostavi) ko`z-qarasında alıp qaraydı. Ba`rinen de burın xizmettin` maqsetlerin ha`m sebeplerin ayırıp shig`aradı.

Adamnin` ha`rqanday xizmeti ol o`z aldına qoyatug`ın maqsetleri, wazıypaları menen belgilenedi. Maqset joq jerde xizmet te bolmaydı. Xizmet adamdı anaw yamasa minaw maqsetti o`z aldına qoyıwg`a ja`ne og`an eriswı ushin xizmetti sho`lkemlestiriwge iytermelegen belgili bir motivlerden, sebeplerden kelip shig`adı.

*Ma`qset degenimiz- bul adam sonin` ushin ha`reket etetug`in na`rse boladi: motiv degenimiz- bul adam ne sebepten xizmet etip atirg`anlig`i boladi.* Mine usi ko`z-qarasin`izdi med. intitutag`i oqiwin`izg`a alip qaran`iz. Sizin` maqsetin`iz qanday, bul oni tabisli tu`rde tamamlaw ha`m shipakerlik ka`sipti iyelip aliw. Al siz ne sebepten oqiy basladin`iz, ne sebepten med. instituti tamamlawdi o`z aldın`izg`a maqset etip qoydin`iz. Da`rhal sizin` yadin`izg`a sizdi usi sheshimge iyermelegen motivler tu`sedi.

A`dette adamnin` xizmeti tek g`ana qanday da bir motiv ha`m bir g`ana maqset penen emes, al en` jaqin ja`ne barg`an sayin uliwmasip ha`m uzaqlasa beretug`in maqsetler menen motivlerdin` pu`tin bir sistemasi menen belgilenedi. Ma`selen siz mine usi sabaqliqti u`yrenip otirsiz. En` jaqin maqset- usi bapdin` mazmunin o`zdlestiri aliw boladi. Al onin` izin ala anag`urlim alis maqset- psixologiyani jaqsi bilip aliw turadi. Adamnin` tek g`ana en` jaqin perspektivalardi emes, al alislarin da ko`re biliwi a`hmiyetli boladi- bul na`rse og`an qiyinshiliqlarg`a qarsi gu`res ju`rgiziwde, ha`m tosquinliqlardi jen`ip shig`iwdi ku`sh bag`ishlaydi, al araliq na`tiyje erisiw adamdi alg`an bag`ittan qaytarmaydi.

Xizmetti motivatsiya da`rejesine qaray da motivler ja`miyetlik yamasa attan aniq tar jeke xarakterge iye boliwina qaray da bahalanadi. Jaqsi ta`rbiya ko`rgen adamda ja`miyetlik motivler jeke ma`nige iye boladi, onin` o`zinin` de jeke isi bolip qaladi.

Ku`shli sezimlerdin`, ko`binese ku`shli ta`siyir jasaytug`in qozdiriwshilardin` usinday jete an`g`arilmag`anlig`i, tu`sinilmegen ha`reketlerdi *impul`siv* ha`reketler dep ataydi.

Ha`reketlerdi praktikaliq ha`m aqil ha`reketleri dep ayiradi. Olar o`z-ara tig`iz baylanisqan boladi. Praktikaliq ha`reketler (zatlardi manipulyatsiyalaw, konstruktivlik ha`reketler, mektep qasinda islenetug`in ha`reketler) bilip aliw xizmetinde (zeyin ilgirlikte ha`m oylawda) u`lken a`hmiyetke ten`.

Adamnin` ha`reketleri so`ylew xizmetinen *ajiralmag`an* halda boladi. So`ylew xizmeti, so`z (sonin` ishinde ishki so`ylew ishten aytiwda) adamnin` minez-qulqin ha`m xizmetin ta`rtipke saladı, og`an o`z ha`reketlerin an`g`ariwda, ha`rekettin` waziypalarin so`z benen bildiriwde ha`m onin` planin belgilewde, ha`rekettin` xarakterin o`zgertiwde, jol qoyilg`an qa`telerdi du`zetiwde ja`rdem beredi.

Ha`rqanday xizmet mina to`mendegi komponentlerdi (sostav bo`leklerdi, zvenolardi, basqishlardı) ajiratip shig`ariwg`a boladi: *ma`qsetti alg`a qoyiw* (konkret waziypanı aniq tu`sinip aliw) basqishi, *jumisti planslatiriw basqishi*: ha`reket jasawdin` en` aqilg`a ug`ras usilin tan`lap aliw, egerde za`ru`r bolip qalg`an jag`dayda ag`imdag`i qadag`alaw ha`m xizmetti qayta quriw menen bir waqitta ju`rgiziletug`in *xizmetti orinlaw*, *a`melge asiriw basqishi*: bunnan son` egerde olar bar bolsa na`tiyjelerdi tekseriw, qa`telerdi du`zetiw, aling`an na`tiyjelerdi planlastirilg`an na`tiyjeler menen *salistiriw*, *jumistin` juwmag`in shig`ariw ha`m oni bahalaw ju`rgiziledi*.

Xizmettin` tu`rleri. Adamlardin` xizmeti ko`p tu`rli boladi, biraq sonda da oni negizgi u`sh tu`rli: oqiwi, miynet ha`m oyin tu`rlerine bo`liwge boladi. Geyde xizmettin` o`zine ta`n tu`ri retinde sport xizmetin, sonday-aq o`z-ara qatnasti ayirip shig`aradi.

Xizmettin` negigi tu`ri retindegi miynetin` son`g`i na`tiyjesi ja`miyetlik paydali o`nimdi do`retiw boladi.

Joqari ja`miyetlik qunliliqtag`i jan`a, original tu`rdegi o`nimdi beriwshi texnikaliq oylap tabiwshiliq ko`rkem muzikaliq, a`debiy shig`armani do`retiw, h.t. b xizmet tvorchestvoliq xizmet depke ataladi. A`lbette, tvorchestvoliq xizmet uqiqlardin`, og`ada tiyanaqli, teren` bilimlerden`, iske qushtarliq penen qizig`iwshiliqtin` bar bolawin talap etedi. Bunnan tisqari tvorchestvoliq xizmet rawajlang`an qiyal etiwdi talap etedi.

**Ta`lim aliw-** bul ken` tu`rde bilimli bolaw ha`m bunnan bilayg`i miynet xizmeti ushin za`ru`rli bilimlerden, uqiqlardi ha`m ko`nligiwlarden iyelep aliwg`a bag`darlang`an xizmet boladi.

Ta`lim aliw, birinshiden, rawajlandirg`ish boladi. Na`tiyjede mektep oqiwshisi tek bilimlerge ha`m uqiqlarg`a g`ana iye bolip qalmastan, onda aktiv tu`rdegi, o`z betinshe tvorchestvoliq oylaw rawajlanadi, oy-o`risi ken`eyedi, baqlawshilig`i qa`liplesedi, yadi ha`m diqqati jet`ilisip baradi.

Ekinshiden, ta`lim aliw ta`rbiyalawshiliq xarakterine iye boladi, ta`lim aliw protsesinde jeke adam qa`liplesedi, bir maqsetke bag`darlanawshiliq, qatan`liq, o`z-ara ja`rdem beriw siyaqli bahali qa`siyetler ju`zege keledi.

Miynet xizmeti. Mekteptegi miynet ta`limi balani miynet etiwge psixologiyaliq jaqtan tayarlaydi. Ol miynetin` adam turmisindag`i a`hmiyetin tu`sinip, miynet quwanishin bilip aladi, onda miynet etiw tilegi ha`m uqibi, hu`rmet etiwge ta`rbiyalaydi.

Balalar oyini. Balalar turmisinda ayiriqsha u`lken a`hmiyetke iye boladi. Oyini- ta`rbiyalaw qurali. Oyini kollektivti do`reledi. Oyindag`i uliwma qisinispalar, tinishsizlanawlari balalardi biriktiredi. Oinda joldasliq sezimi, biri-birin o`z-ara quwatlaw ta`rbiyalanadi.

Xizmettin` tu`rlerin analiz jasawdi juwmaqlay otirip, adam xizmetinin` barliq tu`rleri anaw yamasa minaw da`rejede so`ylew menen baylanisli ekenin atap ko`rsetiw lazim. Birinshiden xizmetti sanali tu`rde ta`rtipke saliw ha`m basqariw, oylaw, demek, so`ylew xizmeti arqali a`melge asiriladi (basqasha etip aytqanda bul jerde xizmet ekinshi bir signal arqali ta`rtipke salinadi). Ekinshiden, adamnin` xizmeti, qa`de bolg`aninday-aq, kollektivlik xarakterge iye boladi ha`m so`z (til) adamlardin` o`z-ara qatnasinin`, baylanisinin` (kommunikatsiyasinin`) qurali bolip xizmet etedi.

Psixologiyada qatnas tu'sinigi. Adamlar arasindag'i qarim-qatnas ha'm onin' nizamliqlari adamlar turmis ta'rzinin' barliq tarawlarinda basqa adamlar menen bolatug'in o'z-ara qatnasiqlardin' en' a'hmiyetli sha'rtlerinen biri bolip esaplanadi. Adamnin' aqili, erki, sezim ma'deniyati, ta'rbiya ko'rgenligi, iybeliligi ha'm sol siyaqli barliq qa'siyetler qarim-qatnas arqali qa'liplesken. Sonin' menen birge uyqizizliq, bas awiriw, nevrozlar, insul'tlar, infarktlr ha'm basqa da tu'rli kesellikler, sonday aq ishimlikke, narkotik zatlarg'a o'sh boliw, ha'tteki o'z janina qast qiliw, bulardin' barlig'i sol qarim-qatnas na'tiyjesi esaplanadi. A'psanalarda aytiliwinsha, dana Ezop o'zinin' xojeyininin' «Mag'an birinshi, du'n'yadag'i en' mazali tag'amdi keltir ha'm onnan son' en' biymaza, jag'imsiz tag'amdi keltir», -dep buyirg'aninda, ol ekewinede qaynatilg'an tildi a'kelgen eken. Demek, til, qarim-qatnas, so'ylesiw insan o'mirinde onnan qanday paydalaniw, oni qanday isletiw, qanday sho'lkemlestiriwine qarap, onin' ushin en' a'ziz, en' qa'dirli boliw yamasa kerisinshe en' qorqinishli, qayg'ili boliw da mu'mkin.

Insaniyat rawajlaniwinin' ha'zirgi basqishinda adamlardin' ku'ndelikli qarim-qatnasinin' tezlesiw, xaliq tig'izlig'inin' artip bariwi, adamlardin' turmis jag'dayinin' tez pa't penen o'zgeriw, olardin' ku'sheyip bariwi siyaqli jag'daylar bu'gingi ku'nde qarim-qatnas ma'deniyatinin' joqari da'rejede boliw talap etedi.

Qarim-qatnas ma'deniyati. Qarim-qatnas ma'deniyatina birinshiden, o'zin-o'zi biliw ha'm basqa adamlardi tu'sine aliw qa'biliyeti, yag'niy olardin' psixologyaliq qa'siyetlerin duris bahalay aliw, ekinshiden, olardin' minez-qulqina ha'm jag'daylarina say munasebette boliw, u'shinshiden ha'r bir adamg'a onin' individual qa'siyetlerine en' maqul keletug'in qarim-qatnas tu'ri, usili ha'm stillerin tan'lap biliw kiredi. Qarim-qatnas ma'deniyatin rawajlandiriw ushin adamg'a balaliqtan baslap basqa adamlarg'a hu'rmet ha'm shin kewlden mu'na'sebette boliw, olardin' da'rtine sherik boliw, g'amxorliq qiliw qa'biliyetlerin qa'liplestirip bariw kerek boladi. Qarim -qatnas en' birinshi adamnin' adam ta'repinen qabil etiliwinen baslanadi, onda da'slepki o'zara bahalaw a'melge asiriladi, da'slepki sezimler, intellektual mu'na'sebetler payda boladi ha'm bunnan son' tiyisli qarim -qatnas tu'ri a'melge asiriladi.

Psixologiyada belgilengen, qatnas quramali ha'm ha'r ta'repleme protsessti quraydi, ol bilimlendiriw, bunda ayirim ta'replerdi ayirip ko'rsetiw, yag'niy onin' du'zilis su'wretlew mu'mkin. Qatnas du'zilisi minezlemesinde u'sh bir-biri menen baylanisli ta'replerdi atap ko'rsetedi.

- **kommunikativ.**
- **interaktiv**
- **pertseptiv.**

Qatnastin' bul ta'repleri funktsiya sipatinda belgilenedi, bunda qatnas adamlardin' birgeliktegi turmisinda a'melge asiriladi.

Qatnastin` **kommunikativ ta`repi**, yamasa kommunikatsiya, so`ylesiwshi individler arasindag`i informatsiya bo`lisiwden ibarat. **Interaktiv ta`repi** so`ylesiwshi individler arasindag`i qatnasti, yag`niy tek g`ana bilim, ideyalar emes, al ha`reketler menen almasiwdi sho`lkemlestiriwden ibarat. Qatnastin` **pertsitiv ta`repi** partnerlardin` so`ylesiwi boyinsha ha`m usi tiykarda bir-birin tu`siniwdi ornatiwda bir-birin qabillaw protsessin an`latadi.

Real shinliqta bul ta`replerdin` ha`r biri basqalardan bo`lek o`mir su`rmeydi ha`m tek g`ana tallawda olardi ayiriw mu`mkin. Qatnastin` atap o`tilgen barliq ta`repleri kishi toparlarda so`ylesiwdi sho`lkemlestiriw jag`daylarinda, yag`niy adamlar arasinda tikkeley baylanis jag`dayinda ko`rinedi ha`m ayiriladi.

Psixologiyada qarim-qatnastin` uliwma belgilengen aniqlaması joq. A`dette, qatnastin` tiykarg`i ta`replerine (funktsiyalarına) ko`rsetiwshi su`wretlewshi aniqlama qollaniladi. **Qatnas**- bul G`bir waqittin` o`zinde individlerdin` ha`m birge ha`reket etiw ha`m informatsiyaliq protsess, ha`m adamlardin` bir-biri menen qatnas, ha`m olardin` bir-birine ta`sir etiw, ha`m bir-birin tu`siniw ha`m birge bastan keshiriw protsessi sipatında shig`iwi mu`mkin bolg`an ko`p qirli ha`m quramali protsessG`.

**Kommunikatsiya ha`qqında aytqanda**, bul so`zdin` tar ma`nisinde, bunda adamlar birgeliktegi is-ha`reketlerinde bir-biri menen ha`r qiyli tu`sinikler, ideyalar, qizig`iwshiliqlar, keypiyatlar, sezimler menen bo`lisedi. Biraq qatnas ya xabar beriw, ya mag`liwmat almasiwg`a ten` bola almaydi. Qatnas protsessinde mag`liwmat tek g`ana jetkerilip qalmastan, qa`liplesedi, aniqlanadi, rawajlanadi. Sonliqtan-da, kommunikativ xabar-bul barliq waqitta sa`wbetlesip atirg`an adamlar ushin uliwma bolg`an ha`m olardin` uliwmalig`in payda etetug`in jan`a mag`liwmat islep shig`iw protsessi.

Qatnastin` da`slepki sha`rti birinshi gezekte individtin` boliwi fakti, ol o`zinin` arasinda qandayda bir kontakt du`ziwge shaması keledi.

Qatnas psixologiyasin izertlewdi belgilengen qatnas elementlerin u`yreniw arqali usinilg`an modelge bag`darlanip o`tkeriw mu`mkin. Bul pozitsiyadan yuridikaliq qatnas ta analizleniwi mu`mkin. Yuridikaliq qatnastin` na`tiyjeliligi kommunikator, yag`niy yurist o`zgesheligisiz, onin` abiroyi, kompetentligi, qatnasti quriw usilisiz tu`sinip bolmaydi. Ekinshi ta`repten, auditoriyanin`-jasi, sotsialliq-psixologiyaliq, jeke-psixologiyaliq o`zgesheligi, a`sirese a`hmiyetli. Qatnas mazmuni (mag`liwmat, tekst h.t.b.) eki polyusti biriktiriwshi esaplanadi. O`z gezeginde, belgilengen elementlerdin` ha`r birin bahalaw ushin o`z kriteriya ha`m ko`rsetkishlerin usiniw mu`mkin.

Qa`legen mag`liwmatti belgiler (znak) sistemasi arqali jetkeriw mu`mkin. Psixologiyada **verbal kommunikatsiya** (belgi sistemasi sipatında so`z qollaniladi) ha`m **ha`r qiyli so`zlik bolmag`an belgiler sistemasin qollaniwshi verbal emes kommunikatsiya** belgilenedi.

**So`ylesiw-** kommunikatsiyanin` en` universal qurali esaplanadi. So`ylesiw-bul adamnin` basqa adam menen ta`biyiy til arqali qatnas jasaw protsessi.

Til ja`miyetlik-tariyxiy ha`m sotsialliq. Ha`r qiyli ja`miyetlik jag`daylar, ha`r qiyli rawajlaniw jollari ha`r qiyli leksika, ha`r qiyli til du`zilisin payda etedi. Sonliqtan da qarim-qatnas na`tiyjeliligi uliwmalastiriwlar ushin uliwma tildi shamalaydi. Bilimlendiriw, uliwma ma`deniyat ha`m so`ylesw ma`deniyati siyaqli faktorlar da a`hmiyetli.

Psixologiyada ha`m **psixolingvistikada** so`ylesiwdi basqalarg`a arnalg`an sirtqi, ha`m o`zi ushin arnalg`a ishkige bo`ledi. O`z gezeginde, sirtqi so`ylesiw awizsha ha`m jazba boliwi mu`mkin. *Awizsha so`ylesiw monologiyaliq ha`m dialogiyaliq* bolip bo`linedi. *Monologiyaliq so`ylesiw* gu`walardin` ko`rsetpesi, operativ doklad h.t.b formasinda boladi. Atap o`tilgen tu`rlerdin` ha`r biri o`zinin` sotsialliq-psixologiyaliq o`zgesheligine iye.

Qatnastin` a`hmiyetli usili *dialog*, yag`niy sa`wbetles ta`repinen qollap-quwatlanip otirg`an, birgelikte talqilanip atirg`an ha`m qanday da bir ma`seleni sheshiwge qaratilg`an so`ylesiw esaplanadi. Dialogtin` toliqlig`i, ken`ligi ha`m bo`lekleniwi ha`r qiyli boliwi mu`mkin. So`ylesiwde adamlar bir birin G`yarim so`zdenG` tu`sinetug`in da`rejede qisqa boliwi mu`mkin. Bul olardin` ne haqqinda ga`p ketip atirg`anlig`in qanshelli jaqsi tu`siniwinde, sa`wbetleslerdin` qanshelli jaqin, bir-birin tu`siniwge bolg`an umtiliwshilig`i qanshelli ku`shli ekenligine baylanisli. Misali, sa`wbetlesler arasinda ishki kontaktin` bolmawi, sa`wbet predmetine qatnastin` ha`r qiyililig`i, so`ylesiwdin` shin ma`nisin tu`siniwde qiyshiliq payda etip, so`zdin` toliq ha`m ken` du`ziliwin talap etedi.

Qatnas protsessinde jiyi dialogtin` fakticheskiy, informatsiyaliq, diskussiyaliq ha`m ishki sirin aytiw tipi ushirasadi.

Fakticheskiy dialog-bul tek g`ana dialogti, sa`wbetti uslap turiw ushin so`zlik viskazivanieler menen almasiw. Ayirim ma`deniyatlarda faticheskiy qarim-qatnas ritual xarakterine iye, o`ytkeni individke o`z qa`wimleslerine baylanisliliq sezimin payda etedi. **Informatsiyaliq dialog**-bul ha`r qiyli qa`siyettegi mag`liwmatlar menen bo`lisiw. Jiyi yurisprudentsiyada orin aladi (mag`liwmat, shig`iw ha`m keyingi talqilaw formasinda).

**Dialogtin` diskussiyaliq** tipi anaw yamasa minaw fakt, waqiya h.t.b tu`sinik beriw ayirmashiliqlari payda bolg`anda ha`r qiyli ko`z-qaraslar soqlig`isiwinda ju`zege keledi. Diskutantlar ayiriqsha usil menen bir-birine ta`sir etedi. Minez-quliqtin` belgili bir o`zgerisine erisiwge urinadi.

Ishki sirin aytiw dialogi-en` isenimli qatnas-adam o`zinin` teren` sezimleri ha`m bastan keshiriwleri menen bo`lisiwdi qa`legende payda boladi. Bul intim qatnas bolip, individtin` bir birin qabillaw, o`mirdin` bahaliliqlari ha`m uliwma ma`nisin bo`lisiwge tiykarlang`an.

**Verbal so`ylesiw** universal esaplang`an menen, ol qatnastin` so`zsiz, yamasa verbal emes qurallari menen toliqtiriladi. Psixologiyada verbal emes qarim-qatnastin` to`rt tu`rin ayiradi- **kinesika, paralingvistika, proksemiku, vizual qatnas**. Qatnastin` ha`r bir formasi o`z belgilik sistemasin qollanadi.

Kinesika- *jest, mimika, pantomimikani* o`z ishine alatug`in qatnas qurallari sistemasini. Kinestik sistema denenin` ha`r qiyli bo`limlerinin` (qol-jestikulyatsiya, bet-mimika, poza-pantomimika) uliwma motorikasinin` aniq qabillaniwshi qa`siyetleri sipatinda turadi. Denenin` ha`r qiyli bo`limlerinin` uliwma motorikasi adamnin` emotsional reaktsiyasin ko`rsetedi. Kommunikatsiya jag`dayina optiko-kinetikaliq sistemanin` qosiliwi qatnasqa nyuans beredi. Bul nyuanslar ha`r qiyli millet ma`deniyatlarinda sol bir jestti qollaniw ha`r qiyli ma`nini bildiriwi mu`mkin. Misal basti iyzew rus ha`m bolgarlarda bir-birine qarama-qarsi ma`nini bildiredi, ruslarda awa, bolgarlarda yaq degeni. A`tirapta ju`z berip atirg`anlardi duris tu`siniw ushin ko`rkem ha`reketler ayirim tekstlerge biliw kerek bolg`an o`z aldina G`teksttin` jasirin ma`nisiG` usinadi. Ha`reket tili sirtqi ha`rekette ishki mazmundi ashadi. G`Bul til-dep jazg`an edi L.Rubinshteyn-so`ylesiwdin` na`zik quralina iye. Bizin` ko`pshilik ha`reketlerimiz-bul tutas bir metaforalar. Adam basqalardan joqariraq boliw ushin ko`kiregin kerise, yamasa bas adamlar aldinda basin iyse ol o`z personasi menen awispali ma`ni beretug`in obrazdi su`wretleydi G`.

Belgilerdin` **paralingvistikaliq ha`m ekstralingvistikaliq** sistemasini sonday aq verbal kommunikatsiyag`a G`qosimshaG`ni ko`rsetedi. Paralingvistikaliq sistema-bul vokalizatsiya, yag`niy dawis sapasi, onin` diapazoni, toni sistemasini. Ekstralingvistikaliq sistema-so`ylesiwge pauza, basqa da qosindilar, misali jo`teliw, jilaw, ku`liw, so`ylesiwdin` o`zinin` tempin kiritiw.

Proksemika-qarim-qatnastin` ken`islik ha`m waqitliq sho`lkemlesiw normalari menen shug`illaniwshi psixologiyani ayiriqsha tarawi. Protsessti sho`lkemlestiriwdin` ken`islik ha`m waqti ayiriqsha belgilik sistemasini sipatinda shig`adi, ma`nilik nagruzkag`a iye, kommunikativ jag`day komponenti esaplanadi. Solay etip, partnerlardin` bir-birine ju`zlesip jaylasiwi kontaktin` payda boliwina ta`sir etedi, so`ylewshige diqqatti bildiredi, arqadan baqiriw keri ta`rtiptegi ma`nige iye boliwi mu`mkin. Qatnasti sho`lkemlestiriwdin` ayirim ken`islik formalarinin` sa`wbettegi eki adam ushin da, massaliq auditoriyada da u`stinligi eksperimental da`lillengen.

Bul tarawdag`i bir qatar izertlewler kommunikativ jag`daylardin` ken`islik ha`m waqitliq konstantinin` o`zine ta`n toplamin u`yreniw menen baylanisli. Bul bo`leklengen toplamlar G`xronotipG` dep atalg`an. Misali, G`vagon jolawshisiG` dep atalatug`in xronotip su`wretlengen. Qatnas jag`dayi o`zgesheligi bunda ayirim waqitlari ku`tilmegen ta`sir etiw na`tiyjelerin payda etedi-misali, eger bul G`vagondag`i jolawshiG` bolsa barliq waqitta da tu`sindirip bolmaytug`in birinshi ushirasqan adamin`a ashilisiw.

Vizual qatnas-bul da'slepki u'yreniw, intim qatnas penen baylanistirg'an ko'z benen kontakt. Biraq ha'zirgi waqitta bunday izertlewler spektri biraz ken'irek-ko'z ha'reketi menen ko'rsetiletug'in belgiler. Qatnas jag'daydin' ken'irek diapazonina kiritiledi. Bunday qatnas yuristlerdi jumisqa aliwda a'hmiyetli ma'niske iye bolip, bunday talqilawlar seminar sabaqlarında talqılanadi.

Qatnas o'z-ara baylanis sipatında Qatnastin' interaktiv ta'repi adamlardin' birgelikte jumislardi sho'lkemlestiriwinde ko'rinedi. Bul is-ha'reket boyınsha bilim ha'm ideyalar menen bo'lisiw erisilgen o'z-ara tu'siniw birgeliktegi is-ha'reket.

Bul is-ha'rekette bir waqittin' o'zinde ko'plegen adamlardin' qatnasiwi, ha'r kim og'an o'z u'lesin qosiwi kerek ekenligin bildiredi. Bul o'z ara baylanis birgeliktegi is-ha'reketi sho'lkemlestiriw sipatında o'zinshe tu'siniw mu'mkinshiligin beredi.

Psixologiyada barliq mu'mkin bolg'an tu'rler eki qarama-qarsi tu'rlerge bo'linedi- **kooperatsiya** (birgelikte islew) ha'm **konkurenciya** (konflikt). Kooperatsiya birgeliktegi is-ha'reket, toparliq maqsetke erisiwdi sho'lkemlestiriwge mu'mkinshilik beretug'in birgeliktegi ha'reket. **Konflikt**-bul birge ha'reket etiw sub'ektlerinin' bir-birine qarama-qarsi bag'darlang'an maqsetler, qizig'iwshiliqlar, pozitsiyalar, ko'z-qaraslardin' soqlig'isiwi. Da'stu'riy tu'rde konflikt o'z ara baylanisinin' negativ tipi sipatında qaraladi. Ha'zirgi waqitta psixologiyada konfliktin' pozitiv ta'replerin aniqlawshi ko'plegen izerlewler o'tkerilgen. Olardin' uliwma lozungi G'Konflikt-bunday a'jayip mu'mkinshilikG'.

Toparlar tu'sinigi ha'm olardin' tu'rleri. Pedagog o'z jumisi dawamında tek g'ana ha'r bir oqiwshi menen bo'lek-bo'lek jumis alip barmastan, sonday-aq o'z quramina oqiwshilardi birlestirgen, tu'rli-tu'rli toparlar - klass kollektivi, oqiwshilar islep shig'ariw brigadasi, shan'araq ha'm ayirim jag'daylarda o'spirimdi o'z ta'sirine tartqan ko'she biyzarilari yamasa klasstin' o'zinde qandayda bir jetekshi do'gereginde birlesken balalar todasi menen oqitiwshi toparlar ha'm kollektivlerdin' tiykarg'i sotsial-psixologiyaliq nizamliqlarin biliwi sha'rt.

Topar- bul ma'lim belgige, ma'selen, klassliq birdeylikke, birgelikte xizmet ko'rsetiwdin' mu'mkinligine ha'm sol siyaqlilar tiykarında jirtilip turatug'in insanlar birligi esaplanadi.

Toparlardin' tu'rleride sog'an say ta'rizde bolip, kishi ha'm u'lken toparlarga bo'linedi - o'z na'wbetinde olar da real, sha'rtli formal (ra'smiy) ha'mde formal emes (na'ra'smiy) toparlarga, rawajlaniw da'rejesi ha'r tu'rli bolg'an, yag'niy rawajlang'an ha'mde jeterli da'rejede rawajlanbag'an yamasa kem rawajlang'an toparlarga (birlespelerge, aralas toparlarga) bo'linedi.

U'lken toparlar uliwma ma'kan ha'm zamanda o'mir su'rip atirg'an bir qansha adamlardi o'z ishine alatug'in sotsial uliwmaligti payda etetug'in toparlar tu'rinde boliwi mu'mkin. Bul

tu`rdegi u`lken toparlarga ka`rxananin` miynet ja`ma`a`ti yamasa oqitiwshilar bir-biri menen ha`mme waqit o`zara baylanista bolmasada, biraq bir basliqqa boysinatug`in, bir partiyag`a, bir sho`lkemge kiretug`in, mektep turmisina tiyisli barliq uliwmalik esaplang`an qag`iydalarga boysinatug`in u`lken bir mekteptin` pedagoglar ja`ma`a`ti kiritilgen boliwi mu`mkin. U`lken toparlar ayirim belgileri (klassliq, jinisiy, milliy, jasi ha`m t. b. belgileri) ne qaray ajratilatug`in ha`mde birlestiriletug`in **sha`rtli** toparlar tu`rinde boliwida mu`mkin. U`lken sha`rtli toparg`a kirgizilgen adamlar hesh qashan bir-birewi menen ushiraspag`an bolsada, biraq bunday toparg`a kirgizilgen ushin tiykar bolg`an belgilerge qarata uliwma sotsial ha`m psixologiyaliq ko`riniske iye boladi. Sonday-aq, o`spirimler tu`rli qalalarda ha`m awillarda jasawina baylanisli bolmag`an halda bir u`lken sha`rtli toparg`a birlestiriledi, mu`mkin, olar ha`r tu`rli millet tillerinde so`ylesiwleri, hesh qashan bir-birleri menen bir jerge toplanbag`an bolawlari mu`mkin h.t.b. Olardin` uliwma sotsial (orta mektep oqiwshilari), jas (12-15 jasar waqti), psixologiyaliq (rawajlanip kiyatirg`an u`lkeyiw sezimi, o`spirimlik da`wirinde o`zligin ko`rsetiwi h.t.b.) ko`rinisleri tiykarg`i belgilerine qaray bir-birine uqsas boladi. U`lken sha`rtli toparlardi u`yreniw (Jas psixologiyasinda, sotsial psixologiyada ha`m basqalarda) olardin` uliwmalik qa`siyetleri ha`r tu`rli bolg`anliqlari sebepli toparlarda jumis alip bariwdin` ilimiy tiykarlang`an strategiyasi ha`m taktikasin islep shig`iw imkaniyatini beredi. Sha`rtli (jas) topar sipatinda o`spirimlerin` o`zliginin` rawajlanawinin` uliwmalik nizamliqlarin bilgen halda pedagog mektepte ha`m mektepten tisqari mekemelerde ta`rbiyalik jumislardi o`z waqtinda ha`m na`tiyjeli tu`rde alip baradi.

Kishi toparlar - ha`mme waqitta tikkeley baylanista bolip turiwshi topar bolip, og`an kiriwshi adamlardin` o`zara birgeliktegi real ha`reket ha`m olar ortasindag`i real o`zara mu`na`sebetler menen baylanisli bolip tabiladi. Bul toparlar ra`smiy (formal) boliwi, yag`niy yuridikaliq ta`repten islep shig`ilg`an huqiq ha`m waziypalarga, normativ tiykarinda ornatilg`an strukturaga, tayinlap yamasa saylap qoyilg`an basshig`a iye boliwi mu`mkin. Sotsial miynet bo`listiriliwi sharayatlarinda bul toparlar sotsial ta`repten ko`rsetilip berilgen xizmetti orinlawi menen baylanisqan. Mekteplerdegi klassta kamolat topari a`ne sonday ra`smiy topar esaplanadi, oqiwshilardin` sotsial ta`repten za`ru`r bolg`an xizmetin jolg`a qoyiwda olardin` roli ha`m a`hmiyeti ju`da` u`lken.

Sonday aq yuridikaliq ta`repten ko`rsetip berilgen statusqa iye bolmag`an, biraq sho`lkemesken shaxslarara mu`na`sebetler (dosliq, awzibirshilik, birdey pikirlewshiler, isenim h.t.b.) sistemasi menen ko`rinetug`in rasmiy emes (ko`binshe olardi formal emes dep ataydi) toparlar da ayriqsha ajiralip turadi. Olar ayriqsha ajiralip turatug`in uliwmalik (ma`selen, tu`rli mektepler ha`m ka`sip-o`ner bilim jurtlarinin` mototsikl sportina qiziwshilari uliwmalig`i negizinde birlesken bir neshshe oqiwshisi) sipatinda ju`zege keliwi ha`m ra`smiy toparlar ishinde

jeterli da'rejede turaqli ko'rinishe iye boliwi (klasstag'i dosliq, qa'dirdanliqqa aylaniwi) mu'mkin. Aqibette ra'smiy topar o'zinin' barliq ko'rinislerin saqlap qalg'an halda ra'smiy emes toparlardin' barliq pa'ziyetleri (bekkem dosliq qatnasiqlari, topar ag'zalarinin' o'zara awzibirshiligi h.t.b.) ne de iye boliwlari mu'mkin. Solay etip, ra'smiy ha'm ra'smiy emes toparlar ortasindag'i shegaralar sha'rtli ha'm salistirmali esaplanadi. Oqiwshilardin' bul tu'rdegi ra'smiy emes toparlarin payda etiw oqitiwshinin' alip bariwi lazim bolg'an ta'rbiyaliq jumisinin' za'ru'rli waziypasi bolip tabiladi. Bunday toparlardin' barlig'i mektep oqiwshilari kiretug'in sol ra'smiy toparlardi bekkemlegen ha'm olardin' xizmetin bayitqan bolar edi.

Ha'r qanday (u'lken ha'm kishi) toparlardag'i qatnas ha'm xizmet a'ne sol toparlarg'a kiretug'in adamlardin' turmis ta'rizin belgilep beretug'in ha'mde olardin' qa'diriyatlarin, idealların, du'n'yaqarasın qa'liplestiretug'in sotsial mu'na'sebetler menen belgilenedi ha'm bag'darlap turadi. «Individ» -bul sotsial tiri jan. Sonin' ushin onin' o'mir su'riwi qanday ko'riniste bolmasın ha'm eger ol ha'tte basqalar menen birgelikte keshiretug'in tuwridan-tuwri kollektivlik o'mir keshiriw tu'rinde ju'z bermegen jag'dayda da ja'miyetlik turmistin' ko'rinisi bolip tabiladi.

Toparlar rawajlanıwınin' da'rejesi yamasa statusi olardi ta'riyplewdin' en' a'hmiyetli negizi esaplanadi. Toparliq rawajlanıw da'rejesi - shaxslarara mu'na'sebetlerdin' rawajlang'anlig'inin' belgisi, toparlar rawajlanıw protsessinin' na'tiyjesi bolip tabiladi. Topardin' bul tu'rdegi o'lshew (parametri) turmis keshiriw da'wiri, kommunikatsiyalar mug'dari (topar ag'zalarinin' belgili waqit aralig'ında bir-birlerine qabarlasqan sani), ha'kmiyat ha'm boysiniw mu'na'sebetleri h.t.b. lar toparlardin' qa'lipleskenliginin' o'lshevi sipatında xizmet qiladi. Psixologiyada topardin' xizmetin, ondag'i shaxslarara mu'na'sebetler xarakterin belgileytug'in qa'diriyatlardi topar ta'rizinde rawajlanıw da'rejesin aniqlaw ushin tiykar sipatında qabil qilg'an. Rawajlanıw da'rejesine qaray toparlardin' - kollektivler, ja'miyetlik bag'dardag'i sho'lkemler, aralas toparlar, ja'miyetlik bag'darg'a qarama-qarsi sho'lkemler ha'm birlespelerdin' psixologiyaliq topari a'ne sol tiykarda payda boladi. Topar sipatında rawajlanıwdin' joqarg'i da'rejesi kollektivlerge ta'n xizmette ha'm shaxslarara mu'na'sebetlerde ko'zge ko'rinedi.

Toparg'a kiriwshi adamlar bir-birlerine salistirg'anda ha'm topar ba'nt bolg'an xizmetke salistirg'anda bir qiyli ko'z-qarasta tura almaydi. Topardin' ha'r bir ag'zasi o'zinin' isshe'ligi ha'm shaxsiy pa'ziyetlerine, o'z statusına, yag'niy onin' toparda tutqan orni haqqında mag'liwmat beretug'in etip, bekitilip qoyilg'an huqiqlari ha'm waziypalarına, onin' xizmetleri ha'm pa'ziyetleri topar ta'repinen ta'n aliniwi, yaki bolmasa ta'n alinbaslig'in sa'wlelendiretug'in, tutqan ornına baylanisli topardag'i shaxslarara mu'na'sebetler sistemasında belgili abiroyg'a iye boladi.

Oqiwshilardin` bir-biri menen sportqa tiyisli bolg`an barliq tarawlarda atag`i shiqqan abiroyli adam sipatinda mu`na`sebette boladi: birewi menen na`zik ma`seleler haqqinda ju`da` jaqsi ha`m shin kewili menen sa`wbetlesiwi mu`mkin. Basqasi menen bolsa, uliwma hesh na`rse haqqinda so`ylesip bolmaydi; birewine bolsa tap o`zin`e isengendey iseniwi mu`mkin, basqasina bolsa hesh isenip bolmaydi. Bulardin` ha`mmesi ha`r bir oqiwshi belgili statusqa ha`m abiroyg`a iye bolg`an mektep klasinda topardin` jeterli da`rejede ha`r tu`rli bo`leklerge bo`liniwine alip keledi.

Psixologiyada topar ishindegi bo`liniwdin` eki tiykarg`i sistemasi- sotsiometrik ha`m referentometrik abzal ko`riw ha`m tan`lawlar ayriqsha ajiralip turadi.

Jaqsı oqiwshi boliwi mu`mkin, biraq doslarına jaqpawı, klasstag`i en` ta`rtipsizler sapında boliwi, biraq ja`nede ko`pshilik adamlar ushin a`ziz bolip qaliwi da mu`mkin. Jaqsı ko`riw -ishki sezimlerge bola abzal ko`riw- topardag`i bo`liniwinde ju`da` a`hmiyetli faktor esaplanadi.

Amerikalıq psixolog J. Moreno toparlarda shaxslarara abzal ko`riwshilikti aniqlaw usilin ha`m ishki sezimlerge berilip abzal ko`riwlerdi ko`rsetip beriw texnikasin usindi. Buni ol sotsiometriya dep atadi. Sotsiometriya ja`rdeminde shaxslarara birgeliktegi ha`reket protsessinde topar ag`zalarında payda bolatug`ın abzal ko`riwdin`, parıqsızlıq yamasa jaqtırmalıqtın` mug`dar da`rejesin aniqlaw mu`mkin. Sotsiometriya topar ag`zalarinin` bir-birlerin jaqsı ko`riw yamasa jaman ko`riwin aniqlawda ken` qollaniladi.

Topar ag`zalarinin` o`zleri bunday qatnaslardı an`lay almaslıqları ha`m olardin` bar yamasa joq ekenligi haqqında o`zlerine bilinbesligi mu`mkin. Sotsiometriya metodi ju`da` tez a`melge asatug`ın bolip, onin` na`tiyjeleri matematik usil menen qayta islenedi ha`m jazba tu`rde ko`rsetip beriliwi mu`mkin. Sotsiometrik usildin` tiykarında «Sen kim menen birge boliwdi qa`ler edin`?» degen tuwrıdan -tuwrı soraw turadi. Ol adamlar ortasındag`i o`zara mu`na`sebetlerdin` qa`legen tu`rine qoyiliwi mu`mkin: sen kim menen bir partada birge otirg`ın` keledi h.t.b.

Ta`kirarlaw ushin sorawlar.

- Jeke adam degenimiz ne
- Jeke adamg`a kimler kirmeydi.
- Jeke adam bag`darlaniwshilig`i degenimiz ne.
- Xizmet degenimiz ne.
- Ol haywanlar is-ha`rektinen nesi menen ayriqshalanadi
- Is-ha`reketin` maqseti ha`m sebebi degenimiz ne
- Olar arasındag`i qarim-qatnas qanday
- Jaqin ha`m uzaq motivatsiya arasındag`i ayirmashiliq nede
- Xizmettin` tiykarg`i komponentlerin atap o`tin`

- Teoriyalik ha`m praktikaliq is-ha`reket neden ibarat
- Xizmettin` tiykarg`i tu`rlerine salistirmali sipatlama berin`
- Qarim qatnas haqqinda tu`sinik ha`m onin` a`hmiyeti.
- Qarim-qatnas du`zilis
- Qarim-qatnas qurallari. So`z qarim-qatnas qurali ekenligin da`liylen.
- Qarim-qatnas tu`rleri.
- Referent topar degenimiz ne?
- Kishi toparlar degenimiz ne?
- Formal xem noformal toparlar degenimiz ne?
- Lider” - so`zi neni an`latadi?

A`debiyatlar.

- Davletshin.M.», Tuychieva.S.M. «`Umumiy psixologiya»`. T.2002.
- Karimova.V.M, Akramova.F. «`Psixologiya»`. T.2000.
- Godfrua J. Chto takoe psixologiya. T. M. Mir, a`99g`.
- Psixologicheskiy slovar`./ Pod obsh. red. A.V.Petrovskogo i M.».Yaroshevskogo. M., 1990.
- Nemov R. S. Psixologiya Uchebnik dlya stud. vissh. ped. ucheb. ZavedeniyU` 1998.

Tema 4. Ja`miyetlesiw ha`m altruizm

Jobasi:

1. Altruizm ha`m onin` psixologiyaliq a`hmiyeti.
2. Altruizmlik minez xulq ha`m shaxs ja`miyetlesiw;

**Al`truizm** – adamlarg`a jaqsiliq islew, qalis xizmet, ayırım waqıtları o`zine ha`m o`z qızıg`ıwshılıqlarına zıyan keltirgen tu`rde basqalarg`a ja`rdem beriwge umtılıwshılıqta ko`rinetug`ın adam minez- qulqınin` belgisi. Al`truzimnin` payda bolıwı haqqındag`ı ma`sele ashıq bolıp qalg`an. Ayırım ilimpazlar bunday belgi tek adamzatqa ta`n dep esaplasa, basqaları onı joqarı haywanlardın`da qılıqlarında bar dep esaplaydı. Adamzat ha`m haywanlarda bar bolg`an altruistik minez- qulıqtın` ulıwma belgili forması ata- analardın` o`z- a`wladın, ja`ma`a`t ag`zaların qorg`awında ko`rinedi.

Ma`lumki, yangilik doimo ayrim kiyinchiliklar va kishilar ongidagi tusiklardan utib, xayotda uz aksini topadi. Ijtimoiy psixologik treningning shaxs tarbiyasi, uning ijtimoiy vaziyatlarga tugri moslashishi,

mulokot madaniyati va texnikasining kosil bulishidagi akamiyati cheksiz. Lekin bunga uxshash texnologiyalar insoniy munosabatlar sokasida yangi bulib, ularni keng amaliyotga joriy etishda xalkning psixologiyasi, uning ming yillar mobaynida shakllanib, xal k ongi va xotira-sida saklanib, mustakkam umashib ketgan an`analar, rasm-rusumlar va odatlar katorida uz urnini topishiga alokador makalliy kamma milliy uziga xoslikni kisobga olish zarur.

Bu urinda kitobxon dikkatini ikki narsaga karatish urinlidir. Birinchidan, uzbek xalki va Uzbekistonda yashayotgan boshka millat vakillarida aerlar davomida shakllanib, saykal topgan muomala madaniyati, odob-axlokka alokador fazilatlar va kadriyatlar borki, ular dunyo tsivilizatsiyasi doirasida juda yukori bakolanib kelinmokda. Lekin, ana shu olijanob insoniy munosabatlarda ayrim jikatlar borki, ular aynan ijtimoiy psixologik treningni tashkil kilish va utkazishda uziga xos xususiyatlarni keltirib chikaradi. Masalan, uzgalar fikriga ergashish, shaxe yoshi va kayotiy tajribasini, ja-miyatdagi obru-e`tiborni kar kanday sharoitda xam kisobga olish, tankid yoki uzini tanki d kilish da yuz-xotirlik fazilatlar, uz kiseiy kechinmalarini uzgalar oldida ochik-oydin izkor kilmaslik, evropa standartla-ri buyicha ijtimoiy psixologik treningni tashkil kilish va utkazishga monelik kilishi mumkin. Ikkinchidan, xalkning, ayniksa, yoshlarning yangiliklarga intiluvchan-ligi, yangi innovatsion texnologiyalar, xorijiy tillarni urganishga intiluvchanligi va bu boradagi yoshlar iktido-rini kisobga oladigan bulsak, ularda jakon talablari darajasida treninglarni fakat yoshlar auditoriyasida tashkil etish matssadga muvofikmikin, degan tabiiy savol paydo buladi.

Bizning fikrimizcha, xar kanday vaziyat yoki omil doirasida xam etn o psixologi k va hududiy uziga xoslik-lar xisobga olinishi zarur. Bu urinda shu narsa xech kanday e`tirozsiz kabul kilinishi lozimki, xozirgi davrda ukitish va ta`lim-tarbiya tizimining barcha jab-xalarida faol ijtimoiy psixologik tayyorgarlik usul-laridan foydalanish va foydalanilganda xam uning eng marali, millat psixologiyasi ga moe uslublarni keng targib etish va amaliyotlarda joriy etish lozim. Uzbekiston Respublikasida kadrlar tayyorlash buyicha milliy dasturni amalga oshirishda xam uzluksiz ta`limning archa boskichlarida faol metodlardan keng kulamda foydalanish uzining samarasini berishi shubxasiz. Zero, bugungi kunda bilimdonlikning eng muxim jixatlaridan biri xam ijtimoiy psixologik bilimdonlikdir. Bu narsa, ayniksa, kattalar faoliyatini tugri tashkil tish va uni uzgartirish borasida uz umiga ega.

Ijtimoiy psixologik treningni tashkil etishning xu-dudiy va milliy jixatlarini xisobga olish deganda ni-malarni tushunamiz?

Birinchidan, xar bir treningning maksadiga oydinlik kiritilayotganda, uning kaysi toifali kishilarga muljalanganligiga karab taklil kilish. Masalan, ayrim ixodramatik uyinlarda kattalar va kichiklar, er-kaklar va ayollar, xattoki, turli kasb egalari va nasab vakillari aralash ishtirok etilavergan. Lekin bizning sharoitimizda agar katta yoshlilar bilan yoshlarni, man-sabdorlar bilan oddiy fukarolarni, erkaklar bilan ayollarni kushib trening utkazish rejalashtirilsa, u uzining yaxshi samarasini bermasligi mumkin. Bizning tajribalardan shu narsa ayon buldiki, treningni boshlashdagi kirish kismida ishtirokchilar urtasidagi psixoemotsional tanglikning oldini olish uchun erkin mulokot yoki xushomadlar kilish mashkdari kam

aralash jinsli auditoriya l ar da juda kiyinchilik bilan kechdi. Yoki boshlik bilan xodim birga bulgan xrlarda, tashab-bus negadir doimo boshlik kulida kolaveradi. Odatda rollar almashinuvi mavjud bulib, ular sun`iy ravishda uzgarti ril ganda xam, ular xulkida tortinchokdik, kung-lidagi bor gaplarni ayta olmasLiklarni uchratish mumkin. Shuning uchun kiska vakt oraligida utkazilgan tre-ninglarda gurux a`zolarini uziga moe toifalarga kushish jonlirok mulokotlarga sabab buldi.

Ikkinchidan, treningda ishtirokchilarning yashash shart-sharoitlari, yashash ҳудуди хам xisobga olinishi zarur. Masalan, shaxar va kishlok, ishchilar shaxarchasi vakili bilan dekkonlar urtasidagi mulokotlardan tez samara olish xam oson emas. Xattoki, bunday toifali insonlar "tiliga" xos jixatlar xam mavjudki, ular mulokot pay-tida kiyinchiliklar va ruxiy anglashilmovchiliklarni keltirib chikardi.

Uchinchidan, uyin usullarini T-guruxdarda kullashda Kam kutilgan natijaga erishish uchun milliy kadriyatlar, milliy ta`b va did kisobga olinishi kerak. Kattalar gurukida uyinni tashkil etish uchun gurux ishtirokchilari-ni kuprok psixoemotsional kunikishlariga imkon yaratish, bir-birlarini yanada yaxshi tanib olishlariga sharoitlar yaratish zarur. Chunki bizning xalkimizda begonalar ol-dida uz xissiyotlarini yashirish, tortinchoklik, istikola kilish sifatleri borki, shu sababli odam sun`iy uyin sharoitiga kunikish uchun ma`lum vakt talab kilinadi. Bundan tashkari, utkazilgan kuzatishlardan shu narsa ma`lum buldiki, bir seaneda uynagan rolga takdid kilib, uni kaytarish xrlari kam milliy psixologiyada shaxsan ma`kul bulgan xulk shakliga takdid kilish va ta`sirlanishdan kelib chikadi. Shuning uchun bu kolatning oldini olish uchun uyinchilarga oldindan turli variantli xulk-atvor shakllari kakidagi stsenariylar bilan tanish-tirilgani ma`kul, aks xolda, kutilganidek, kup variantli xarakatlar modeli vujudga kelmaydi.

Turtinchidan, azaldan uzbek oilasi va maxal l al ar faoliyatida ustuvor bulgan jikat shuki, ayollar va er-kaklar aloxida etalonlar bilan tarbiyalangan va kup xollarda ular faoliyati alokida-alokida tashkil etilgan. Shuning ta`sirida bulsa kerak, T-guruxlarda jins-lararo aralashuv ruy berganda, erkin fikrlash yoki xaakatlar uz-uzidan cheklana boshlaydi. Shuning uchun munozara, baks yoki rolli uyinlar tashkil etishda kam jin-siy uziga xosliklar inobatga olinishi yoki uyinchilarni maksimal tarzda faollik kursatish lari maksadida gu-ruxlararo jinsiy bulinishlarni kam kisobga olish dar-kor. Eksperimental kuzatishlar shuni kursatdiki, masalan, kizlar guruki al oxi da uyin sharoitiga kuy il ganda, bemalol, e motsion al jikatdan boy treninglar kursatdi-lar, unda ular kam erkak, kam ayol, kam katta, kam kichik rollariga bemalol kira oldilar. Yigitlarning sof gu ruki da kam ikkala rolni uddalash xollari kuzatildi. Lekin ar al a sh guruxlar sharoitida bunday samaraga erishish uchun kuprok vakt, psixologik makorat va kayta-rishlar talab kilindi.

Beshinchidan, maxalliy sharoitda shaxening erkin uz fikrini oxirigacha baen etishga urgatish ma`lum kiyinchiliklar bilan ruy beradi. Chunki xal k ongida uzgalar fikri bilan kisoblashish, "obruli birovning" ishiga taklid, ukituvchi aytgan fikrni tankidsiz kabul kilish an`analari mavjud. Bu jikat kam samarali treningni maksadga muvofik tarzda tashkil etishga kupincha tusik buladi.

Shuning uchun kam Uzbekistan sharoitida ijtimoiy psixologik treningni tashkil etishga juda puxta tayyor-garlik kurish, guruxlarni shakllantirish da yosh, jins va mavkega boglik jikatlarni kisobga olish,

mashklanti-rishni (trenirovkalami) ma'lum ma'noda uzokrok mud-datli kilib tashkil etishga e'tibor berish zarur. Ay-niksa, bu urinda boshlovchi-trener shaxeiga beriladigan e'tibor katta. Chunki, agar u kuprok tashabbuskorlik kilib, uz "eruditsiyasini" namoyon kilib kuysa, munozara Kiska bulishi, yoki tajribasizligi ayon bulib kolsa kam mulokot samarasiz yakunlanishi mumkin. Shuning uchun kam u jiddiy tayorgarlikdan uggan, trening tajribasiga ega bulgan malaka i mutaxassis bulishi maksadga muvofik- U nafakat ayrim shaxslar va guruxlar psixologiyasini, balki milliy psixologiyani maxsus ravishda urgangan, uta kuzatuvchan va bilimdon shaxe bulishi joiz.

Uzbekistonda mavjud bulgan psixologlar tayyorlovchi oliygoxdar uz dasturlari doirasida'ana shunday nazariy xamda amaliy malakalarga ega bulgan mutaxassis-larni tayyorlashga aloxida e'tiborni karatmokdari, pedagogika oliygoxdari va boshka yunalishdagi ukuv yurt-larida kam ijtimoiy psixologik trenerning usha ixti-soslikka alokador mashkdarini ukuv dasturlariga kiritish lozim.

Fakat shundagina, biz sinfga kirib ukuvchilardan chuchimaydigan, balki ular faoliyatini ilmiy jikatdan tugri tashkil eta oladigan bilimdon ukituvchilarni, uz jamoasidagi kar bir a'zo bilan, boshlik yoki buysunuvchi xodim (tobe odamlar) bilan tugri munosabatlar urnata oladigan ziyoli shaxslarni ijtimoiy faoliyatning turli soxalariga oldindan kisman tayyorlagan bulamiz. Shu narsani yana xisobga olish lozimki, IPTlar meknat jamoalaridagi ijtimoiy xodimlar - psixolog, sotsiolog va boshkalarning xam odatiy ishlaridan biriga aylanishi, joylardagi mutaxassislarni psixologik korrektsiya kili-shda treninglardan unumli foydalanish kerak. Ana shundagina, mamlakatimizda demokratik jarayonlarga odamlarni va yaxlit guruxdarni tayyorlash ishi yanada jadallashadi va sharkona demokratik tamoyillar kar bir shaxening ongi (shuuri)ga aylanadi.

5. Tema Ja'miyetlesiw ha'm agressiya.

Joba

1. Agressiya tusinigi.
2. Agressiyanin` psixologiyaliq teoriyalari;
3. Adaptiv xam adaptiv emes agressiya;
4. Agressivlik ha'm terrorozim;

Tayanish tu'sinikler: Agressiya tu'sinigi, g'a'zep, qorqiw, ustanovka tu'sinigi, frustratsiya, affekt ha'm shaxsiy krizisler, katarsis-emotsional jag'daylar, korrektsion metodlar

Qorqiw ha'm sol siyaqli basqa emotsiyalar insandi orap turg'an ortalika biyimlesiw funktsiyalarin atkaradi. G'a'zep adamlarda ha'm haywanlar siyaqli tosiqlardi jog'atiwg'a maqsetke erisiwge, bag'darlang'an sonin` ushin ha'r qanday agressiyani ko'rsetiw nizam

buzarliq esaplanbaydi. G`a`zep-ma`lim bir jag`daydag`i reaksiya ha`m ol adam ushin ka`wipli jag`dayda kerek boladi. Eger g`a`zep «ku`shiyip» barsa, onda sol sharayattan u`stinrek boladi. Ha`r dayim qa`wetirleniw menen alip barilip, ol normal esaplana almaydi. Normadag`i stressordin` uzaq mu`ddette ta`siri og`an maslasiwg`a alip keledi bunda agressivlik joqari sezim (haejon) qorqiw ha`m nevrotik simptomlardi kelip shig`iwi o`zin basqariw diziminin` «buziliwi» esaplanadi. B. Spoktin` pikirinshe bir jasar balanin` shamasina go`dekke jag`imsiz ha`reket qilg`ani ushin tipirshilawi eki tu`sirip qaldiriwi eki jasar balanin` basqa bala menen urisiwi onin` qum oynap atirg`anda oyinshag`in tartip alg`ani ushin oni basina uriwi a`piwayi jag`day esaplanadi. Barliq g`a`zeptin` reaksiyalari jag`dayli (yag`niy sharayatqa qarap) ha`m adekvatli biraq olar buziliwina «o`tip ketiwi mumkin». Ha`r qanday buziliw o`zinin` baslang`ishin aniq bir ko`rinis (situatsiya) dan alinadi. Buziliwlardin` g`a`zep ta`sirinin` «o`sip bariwi» sharayatlari to`mendegilerden ibarat.

-Ata-analardin` ha`mme waqit agressiv qatti-ha`reketleri, balag`a to`men ta`sir qiladi, bulardi qaytarip olardin` agressivliklerine «kesellenip» qaladi (u`yrenip qaladi). Bul degeni balanin` o`zinin` emotsional basqariw tiypinde ko`rinedi.

-Balani jaqsi ko`rmewlik ko`rnisi 3 qorg`awshinin` joqlig`i qa`wip ka`ter a`tiraptag`i a`lemdi dushpanlig`i siyaqli seziwler qa`liplese.

-Uzaq mu`detli ha`m tez-tez bolip turatug`in frustratsiyalar bunday olardin` tiykari bolip ata-analar ha`m qanday da, a`hmiyetliler sebep boladi: ata-anlar ta`repinen balani kemsitiw, ziynine tiyiw boladi. Bul frustratsiyanin` ayriqsha bir ko`rinisi bul bala shaxsin qa`liplestiriwde ju`da` a`hmiyetli esaplanadi, ha`tte diagnostika ha`m korrektsiya protsessinde ayriqsha ko`rip shig`iw kerek.

Agressiv balanin` ata-anasi menen islew.

Bul jumis ju`da` qiyin esaplanadi, sebebi ata-analar ko`binese agressiv balalari bir bolg`ani ushin, og`an qarag`anda qolaysizliqlar sezimin keshiredi ha`m psixologiyaliq ma`slahatqa tek balag`a ja`rdem beriw ushin emes, balani «tinishlantiriw» ushin usinis etedi.

Olardi balag`a uzaq mu`ddetke ta`sir etiletug`in ha`m basqa bala olarg`a kewilsizlikler keltirmeytug`in, olardi tinishlantiratug`in da`ri bolsa, ju`da` jaqsi bolar edi. Ko`binshe agressiv balanin` ata-analari frustratsiyali ha`m o`mirden qanaatlanbag`an adamlar bolip shig`adi. Ko`p jag`daylarda bular aldin agressiv bolg`an balalar ha`m o`zlerinin` psixologiyaliq qiyinshiliqlardi o`z balalarina beredi. Sonin` ushin jaqsi barinsha psixolog ata-analar menen psixoterapevlik jumislardi alip bariw kerek.

Birinshiden ata-ananin` o`zine baha beriwde ha`r qanday jaman ta`sirlerden (siz balanin` shaxsiy buziliwinda hesh na`rseni tu`sinbeysiz ha`zir men sizge tu`sindiremen bunday qopal tu`sindiriwler psixolog xizmetinde kem ushiraydi, biraq kewil, uqsas tosatan jag`daylar ushirap

turadi uzaqraqta bolıw kerek, olardı stabillestiriwge ha`reket etiw kerek. Ayrim jag`daylarda o`zine to`men baha beriw balanin` o`zinin` ha`reketleri ha`m jetiskenliklerine qarag`anda ko`terin`ki da`rejede intiliwleri qa`liplesedi, bunda o`zinin` (ana-ananın`) turmisinda erispegen maqsetlerine (men qosiqshi, taniqli jaziwshi ha`m basqalar bola alaman, demek menin` balam sog`an erisiwi kerek) siyaqli.

Ekinshiden, ata-analardin` ustanovkasın (bag`darın) balag`a qarag`anda o`zgartiriw kerek. Olar agressiv balalardı jaramsız dep esaplaydılar bala olardin` sezimlerine bolg`an juwaplarına (afsuslanadı) o`zin ayıplı sezedi, keshirim soraydı ha`m olardı tinishlantıradı dep ku`tedi. Bul ku`tilgende payda bolmasa, ata-analar balanı jaman jolg`a kirgen, a`dep-ikramlı jaman dep tu`siniledi. Ata-ana ta`repinen balag`a rehim oyatiw kerek, agressiv bala bul ha`r dayım baxıtsız bala dep esaplaydı.

Ata-analarg`a g`a`zeptin` kelip shig`iwi mexanizimin tu`sindiriw kerek, ha`mde emotsional buziliwdag`ıday agressiyani tu`siniw kerek.

U`shinshiden ata-analarda o`zgeristin` balalıg`ı haqqında eslew qa`biletin shig`ariw kerek, jaslıq da`wirindegi agressivliktin` sebeplerin eslew kerek. Ba`lki bular shaxsiy komplekslerin «ashıp» beredi, bunda ha`r bir ata-ana shaxsin stabilizatsiya qiliw kerek, psixologiyalıq ja`rdem kerek. Balalar ma`selesi ha`mme waqıt shan`araqlıq ma`seleni keltirip shig`aradı. (yag`niy ha`r bir shan`araq ag`zasi qiyinshilig`ı bul barlıq topardıki). Balag`a bo`lek oni orap turg`an adamlarg`a ja`rdem bermesten a`meliy ja`rdem berip bolmaydı. Bul jerde bala shaxs rawajlanıwin buziliwin tuwrılaw usılları ko`birek ko`rip shig`ilsa, bul degeni og`an «ja`rdem beriw» mu`mkın emes degeni biraq u`lken Adam shaxsi menen islew protsessinin` quramalıg`ı menen belgilenedi. Bul ma`seleni esletpewi, biraq uzaq waqıt jaqslap qarawdı talap etedi.

To`rtinshiden: ata-analar balalar tuwiliwg`a shekemgi waqıt ha`m onin` tuwilg`annan keyin birinshi aylarındag`ı mu`na`sebetin bilip aliw sha`rt.

Eger bala bastan ku`tilmegen bolsa (bala «jansız» yamasa «tosattan» tuwilip qalg`an jag`day) onda aldinnan anıq kelsilgen ata-analar menen birge qararg`a keliwi kerek. (yag`niy verballastirilg`an boljag`an emes, «oylang`an») misal ushin balal og`an kerek emes ku`tilmegen bolsa ha`m, bul haqında ba`ri bir qayg`iriw kerek. Balanı ta`n almaslıq bahanasın u`yrenip shig`iw ata-ananı og`an qarag`anda mu`na`sebetin o`zgertiw mu`mkın. Eger ata-analar bala tuwiliwin qa`lese, og`an qarag`anda mu`na`sebetlerin ol «agressiv» qulaq salmaytug`ın shıdap bolmaytug`ın jag`dayda bolg`anda waqıttan o`zgertigen bolsa, onda ata-analar (g`ururin) tu`sirmesten bala o`zi qatti-ha`reketi menen tek olardin` (ata-analarinin`) ha`reketine juwap berip atirg`anın ko`rsetip o`tiw kerek.

Agressiv bala menen alıp baratug`ın korrektsiyalıq jumıslar.

Agressiv qatti-ha`reketti uliwma «jaman» dep esaplap bolmaydi. Kritik (frustratsiya) jag`dayinda payda bolg`anda ol qorg`aw funktsiyasin, ayrim jag`dayda sheshiwin jag`daydan shig`ip ketiw funktsiyasin atqaradi. Ko`bineshe ballada agressiv qatti-ha`reket balani o`tiw da`wirinde baqlanadi. Bul sonnan ko`rinip turipti balanin` jasawi qiyinlasadi. Ha`r qanday qiyin jag`dayda bala jas krizisi paytinda qiyin o`tedi, sonin` ushin onda qatti-ha`reketlerinen agressiv elementleri ko`betiwin ku`tiw mumkin. Bul «a`piwayi» balag`ada emotsional buziliwdag`i balag`a ha`m tiyisli V.V. Lebidinskiy ha`m basqalar aytip o`tkendey balanin` aniq agressivlik da`wirinde a`tiraptag`ilar menen gormonliq mu`na`sebetin ol ta`repiyen buziliwi qanday normal affekt rawajlaniwinda baqlang`an tiykarinan jas affekt ha`m shaxsiy krizisler keshirmeler menen duris keledi. Affektiv buziliw jag`dayinda agressiya «a`piwayi jag`day» minez-quliqtin` birlenshi formasi bolap qaladi. Biraq, balanin` minez-qulqindag`i agressiyanin` barlig`i ha`mme waqit ol menen bolg`an mu`na`sebette u`lken qiyinshiliqlar tuwrali agressiv tendentsiyalardi tek to`men bahalaw mumkin emes. Sani este tutiw kerek, bular (tendentsiyalar) balanin` affektiv rawajlaniw da`wirindegi aktivligin asiriw foninda nizamli tu`rde u`lkenlestirip beredi. A`dette bul psixokorreksion jumistin` ajiralip bolmaytug`in basqishi bolip, bulardan u`lkenlerdin` ja`rdemi menen o`tip, bala oni orap turg`an, haqiqatliq penen ja`nede adekvat formalari iyelewi mumkin. Sonni aytip o`tiw mumkin agressiya o`zinin` kelip shig`iwi dinamikasi boyinsha ko`pinshe balani jaqin a`tiraptag`ilar menen bolg`an o`z-ara mu`na`sebetleri usillarinan o`zgeshe qiyimlasiw ko`rsetkishinde ko`rinedi. Bala agressiyanı tuwrilaw yag`niy korrektsiya qiliw, onin` sebepleri kelip shig`iwin dinamikasi boyinsha ko`bineshe Balani jaqin a`tiraptag`ilar menen bolg`an o`z-ara mu`na`sebetleri usillarinan o`zgeshe qiyimlasiw ko`rsetkishinde ko`rinedi. Ballada agressiyanı tuwrilaw, yag`niy korrektsiya qiliw, onin` sebepleri kelip shig`iwin biliwden baslaw kerek. Eger agressiya emotsional mativatsiya.

Eger agressiya emotsional-motivatsion tarawda buziliw signali bolip esaplanbasa, onda korrektsiya ha`reketler oni (agressiyanı) jog`atiwg`a qaratilg`an bolmay ba`lki oni jumsatiwg`a ha`m baladag`i agressiv minez-quliqtan kelip shig`atug`in jaman qa`wiplerdi aldin aliwg`a qaratilg`an boliwi kerek. Budan basqa bul jag`dayda ata-analardi balanin` agressiv reaksiyalarin adekvat tu`rde qabil etiwge tayrlaw kerek. Bundan basqa jag`daylarda, eger agressiya shaxstin` emotsional-mativatsio tarawinin` buziliwin da ko`rinse, psixolog eki tarbiyashilardin` ha`reketi balanin` agressiv ha`reketin` bekkemleniwine bag`darlang`an boliwi kerek. Korrektsiyaliq metodlardi qollaw sebpler xarakterine baylanisli boladi Buni to`mendegi korrektsionalıq metodlardi ko`rip shig`iwda esapqa aliw kerek.

1. Agressiv tendentsiyalardi ta`n almasliq, a`tiraptag`ilardi og`an a`hmiyet beriwdi bilmeslik.

2. Agressiv qatti-ha`reketke oyin qosiwi ha`m og`an jan`a sotsialliq jandasiwdi usinis etiw ma`nisti emotsional toltiriw. Bul menen bala ushin agressiv tendentsiyalardi a`tiraptag`ilar menen bolg`an mu`na`sebette boliwda qolayliq boladi (misal ushin «qaran`shilar» oyininda agressiv balag`a qaraqshi ha`m basqa rollerdi beriw maqsetke muwapiq).

3. Balanin` agressiv ha`reketin (ta`qiqlash) (balag`a agressivli ko`rsetiwge ruxsat bermeslik).

4. Psixologti oyin jag`dayinda agressiv ha`reketlerdi olardin` tiykarinda ko`binshe qorqiw jatatug`in oylap tabiw eki «so`ziw» ushin aktiv qatnasiw kerek.

5. Psixodrama affektin keyingi katarsis-emotsional emotsional jag`daydi jog`atiw sheshimin tabiw boyinsha affektti erkin shaqiriw.

Bekkemlewshi sorawlar.

1. Agressivlik haqqinda tu`sinik berin'.
2. Agressiv ha`reketlerdi keltirip shig`ariwshi jag`daylarin u`yreniwshi qanday usullar bar?
3. Korreksion metodlardi tan`law mashqalalari?
4. Agressiv bala menen alip barilatug`in qanday korreksion isler bar?
5. G`a`zep, affektiv jag`daylar, shaxsiy krizisler, katarsis-emotsional jag`daylar degende neni tu`sindin`iz?

Usinilg`an a`debiyatlar

1. Abramova. G.S. "Prakticheskaya psixologiya". M.: -2001.
2. Adizova.T.M. "Psixokorreksiya" T.: "Iqtisod-moliya" 2006. (58b)
3. Malkina-Pix I.G. Spravochnik prakticheskogo psixologa. -M.: Izd-vo Eksmo,2004.
4. Ovcharova R.V. Prakticheskaya psixologiya v nachal`noy shkole. – M.: TTs «Sfera», 1998.
5. www.bilimdon.uz
6. www.de.uz

6. Tema Ja'miyetlesiw ha'm tartinshaqliq

Reje:

1. Tartinshaqliq tu'sinigi
2. Tartinshaqliqtin`paydali ta'repleri
3. Tartinshaqliqtin`unamsiz ta'repleri (jinayiy xulqi);

Tayanish tu'sinikler: Uyalshan' balalar psixokorreksiya, uyalshan' balalar ata-anasi menen alip barilatug'in isler, uyalshan'liqti korrektsiya qiliw usillari, qa'weterleniw, quwirshaq terapiya.

Uyalshan` bala menen alip barilatug'in korrektsiya jumislarinin` maqseti olarda sirtqi a`lem menen oni orap turg'an adamlar toliq mu`na`sebetke kirisiwdi ta'miyinlewden ibarat. Bunin` ushin balanin` ata-anasiz biri, jaqsi tu`sine alatug`ini tan`lanadi. Sonday-aq, qizig`atug`in xizmet ha'm oyin tu`ri aniqlanadi. (Uyalshan` bala jabiq jayg`a uqsaydi, bek birinshi kishi aynasi ashig).

Korreksiyanin` bul printsipleri uyalshan` bala menen alip barilatug'in du`zetiwi jumislarinda ja`rdem beredi.

1. Bul jag`dayg`a alip keletug'in sebepler aniqlanadi.
2. Balada ata-anasi, doslari menen mu`na`sebetke za`ru`rlik oyatiw.
3. Balani shan`araq, mektep ha'm doslari menen mu`na`sebette boliwin ta'miyinlew.
4. Balani mu`na`sebetke u`yretiw.

Balani korrektsiya qiliw ju`da` na`zik jumis bolip oni atqaradi ju`da` qutiyatli boliw kerek.

Uyalshan` balanin` ata-anasi menen islegende psixokorreksiya jumislarin alip bariw ju`da` qiyin, sebebi olar baladag`i psixik buziliwlardin` bilmeydi ha'm onda sirtqi elementar psixologiyaliq bilimlerde bilmeydi. En` da`slep olar duris emes bolsa ha'm ata-anasi menen so`ylesip, pikirlerin biliw za`ru`r. Ata-ana menen ushirasiwdi pu`tkil ja'miyet alip baradi, olardin` jumisinda ha`r bir basqish bir-birinen parq qiladi. Korrektsiyani tez juwmaqlaw maqsetinde jumistin` son`inan yamasa ortasidan baslaw mumkin emes. Sonday-aq ne jumislardi atkariw aytilmaydi. V.E. Kagon (1985-j) ata-analar menen alip barilatug'in jumislardi aytiwin ma`slahat berdi. Bul ma`slahatlar uyalshan` balanin` ata-analarina mo`lsherlengen, sol menen birge ayrimlari, tartinshaq balalar ata-analarina ha'm usiniw mu`mkin. Psixologiyani bala menen o`rnatqan da`slepki mu`na`sebetinen son` ata-analar o`z balalarinin` qatti-ha`reketindegi, buziliwlardi tu`sinip, o`z balasin basqa balalardan parqlaydi. Ata-ana ha'm balanin` o`z-ara

birgelikte tiykarg`i maqset perzentlerinin` ha`reketlerin tu`siniw emes, ba`lki ko`birek mu`na`sebette boliwi kerek.

Bu`gingi kun oqiwshisi, klass basshisi, psixologlardi qiyNap atirg`an ma`selelerdin` biri bul oqiwshilar toparinda mu`na`sebetlerdi sho`lkemlestire biliw imkaniyatlarin beriwshi arnawli psixodiagnostika qollanbalardin` jetispewshiligi bolip esaplanadi. Shaxslar arasindag`i mu`na`sebetlerdi u`yreniwshi metodlardan biri sotsiometriya metodi esaplanadi. Sotsiometriya tu`sinigi Amerika alimi K. Moreno ta`repiNen using`an bolip topardag`i o`z-ara mu`na`sebetlerdi u`yreniw degen ma`nisti bildiredi. Sotsiometriya metodi ha`r qiyli toparlarda ja`miyetlerde shaxslar arasindag`i mu`na`sebetler o`zgesheligin u`yreniwdin` psixologiyada ken` qollanatug`in en` na`tiyjeli qollanbalardan esaplanadi. Sotsiometriya analiz (taxlil) mag`liwmatlari shaxstin` toparda tutqan orni, toparda shaxslar arasindag`i mu`na`sebetlerdin` qa`siyetleri topar ju`ldizlari, topar lideri (topardin` ta`n alg`an sardari) topardin` kekelenip qalg`an (izolatsiyag`a) tu`sip qalg`an ag`zasi topardag`i kishi toparlar (mikro toparlar) onin` ishindeg`i o`z-ara mu`na`sebetleri ha`m bir qatar mag`liwmatalardi aliw imkaniyatın berdi, sotsimetrik izertlewlerdi o`tkiziwde da`slep shaxslar arasindag`i mu`na`sebetlerdin` ol eki bul ta`replerin bahalawshi a`hmiyetli (mezon) belgi tan`lap alinadi, bunin` ushin belgili bir real jag`dayg`a tiyisli bolg`an soraw du`ziledi. Bul soraw sotsimetrik ko`rinisi menen xizmet qiladi. Sinawshilar sol berilgen sorawlarg`a o`zlerine sol topardan sherik tan`lawi menen juwap beriwi kerek boladi.

Bu`gingi kun oqiwshisi, klass basshisi, psixologlardi qiyNap atirg`an ma`selelerdin` biri bul oqiwshilar toparinda mu`na`sebetlerdi sho`lkemlestire biliw imkaniyatlarin beriwshi arnawli psixodiagnostika qollanbalardin` jetispewshiligi bolip esaplanadi. Shaxslar arasindag`i mu`na`sebetlerdi u`yreniwshi metodlardan biri sotsiometriya metodi esaplanadi. Sotsiometriya tu`sinigi Amerika alimi K. Moreno ta`repiNen using`an bolip topardag`i o`z-ara mu`na`sebetlerdi u`yreniw degen ma`nisti bildiredi. Sotsiometriya metodi ha`r qiyli toparlarda ja`miyetlerde shaxslar arasindag`i mu`na`sebetler o`zgesheligin u`yreniwdin` psixologiyada ken` qollanatug`in en` na`tiyjeli qollanbalardan esaplanadi. Sotsiometriya analiz (taxlil) mag`liwmatlari shaxstin` toparda tutqan orni, toparda shaxslar arasindag`i mu`na`sebetlerdin` qa`siyetleri topar ju`ldizlari, topar lideri (topardin` ta`n alg`an sardari) topardin` kekelenip qalg`an (izolatsiyag`a) tu`sip qalg`an ag`zasi topardag`i kishi toparlar (mikro toparlar) onin` ishindeg`i o`z-ara mu`na`sebetleri ha`m bir qatar mag`liwmatalardi aliw imkaniyatın berdi, sotsimetrik izertlewlerdi o`tkiziwde da`slep shaxslar arasindag`i mu`na`sebetlerdin` ol eki bul ta`replerin bahalawshi a`hmiyetli (mezon) belgi tan`lap alinadi, bunin` ushin belgili bir real jag`dayg`a tiyisli bolg`an soraw du`ziledi. Bul soraw sotsimetrik ko`rinisi menen xizmet qiladi. Sinawshilar sol berilgen sorawlarg`a o`zlerine sol topardan sherik tan`lawi menen juwap beriwi kerek boladi.

A`dette emlewdi (mulojani) alip barilatug`in psixolog ata-anag`a duris tu`sindiriw jumislarin bolip barip ha`m individual jandasqan halda jumis alip baradi. Ma`selen: uyalshan` balanin` ata-anasi perzentinin` o`zin «men» dep atamasi, ne qiliw kerek, dep sorasa, olarg`a juwap a`lem balag`a tu`sinksiz ha`m korqinishli ekenligi tu`sindiriledi. Ayrim jag`daylarda bir turmista payda bolip atirg`an duris emes analiz etedi. Bala adamlarg`a tiri jan sipatinda emes, predmet sipatinda qaraydi, onnan tek o`zin «men» dep atamaydi, ba`lki basqalardi ha`m hesh kim dep atamaydi. «men» di biliw ushin adamlar ishinde balag`a atqarip atirg`an is-ha`reketlerin a`ste tu`sindirip bariladi. A`ste aqirin bala o`zgerip baslaydi tiykarg`isi balani «men» dep shaqiriwi menen, o`zin bolsa «sen» dep shaqiradi. Balag`a adamlardi an`latiwshi olar, sen, ul ag`a adamlar so`zleri tu`sindiriledi. Bulsiz bala «men» so`zin duris qollay almaydi.

Bunda ata-analarg`a balanin` tu`rli na`rselerdin` dawistan (shawqimnan) qorqiw, awqat tan`lawinan ha`r qiyli jan`aliqlardan qorqiw qa`siyetleri ko`riwi tu`sindiriledi. Bunday ko`rsetpelerdi alg`an ata-analar aziraq kewli qa`tirjem boladi.

Ata-anag`a bala menen islew haqqinda ko`rsetpe beriwde maqset balanin` sanasin asiriw bolip esaplanadi. Eger ata-ana bala menen mu`na`sebetke kiriskende, ata-ana qapalliq ko`rsetse ha`m olar arasindag`i diywal, tosiq bekkemlesiwge alip keledi. Bunnan basqa balanin` uyalshan`lig`i tek g`ana bir mu`yeshte otiriwda, hesh kim menen mu`na`sebetke bolmawg`a, qa`telerge jol qoyiw aqibetinde qaysarliq, o`jerlik ku`sheyedi. Bul tek olar ortasindag`i diywaldin` o`siwine emes, ba`lkim balanin` is-ha`reketi ata-ananin` ashiwin keltiriw mu`mkin. Ata-ana menen alip barilg`an psixokorreksion (muloja) dawalaw ja`rdeminde psixologqa ja`rdem berip baradi. Korrektsiya alip bariwdin` keyingi basqishlarinda na`tiyjege (awiriw) dep esaplayman, balag`a ko`birek jaman ta`sir ko`rsetedi. Ma`selen: qaq balag`a qorqinishli gu`rrin`lerdi so`ylep beredi.

Sotsiomerik ko`rnisi menen izertlew maqsetinde say (mos) tu`sken jag`dayda shaxslar arasindag`i mu`na`sebetlerdin` belgili bir tu`rine, qaratilg`an boliwi lazim. Sotsiomerik belgilerdi sha`rtli ra`wishte to`mendegishe boliwi mu`mkin.

1. «Eger sen klass basshisi bolsan`, bir (jiddiy) waziypa, tapsirmani atqariw ushin ajiratilg`an topar ishine keledi kiritken bolar edin`»

2. Funktsiyali (funktsional) «Senin` pikirin`she klasslaslarin`dan (topardan) kim klass baslig`i bola aliwi mu`mkin»

3. A`meliy «Eger klass (topar) tarqatip jiberetug`in bolsa, onda sen jan`a klassqa (toparg`a) sol klasslardan (toparlaslardan kim menen birge tu`siwin qa`ler edin`»

4. Emotsional: O`zinin` ushin awir jag`daylarda (hallarda) klasslaslardan (toparlaslardan) kimgе ja`rdem (murajat) sorag`an edin`.

5. Kommunikativ: o`z dem alis kunlerin (kanikul`) klasslamlardan (toparlardan) Kim menen birge o`tkiziwdi qa`ler edin`.

Sotsiomerik belgilerdi tan`lawda ha`m sorawlardi du`ziwde konkret jag`daylar na`zerde tutiliwi lazim. Sotsiomeriyaliq na`tiyjeligi soraliwshinin`, u`yrenip atirg`an topar ag`zalarinin` psixologiyaliq tayarlig`ina baylanisli boladi.

Bekkemlewshi sorawlar.

1. Uyalshan' balalar psixokorreksiya haqqinda tu'sinik berin'.
2. Uyalshan'liqti korrektsiya qiliw usillari qanday?
3. Ko`nligiw yamasa desensibilizatsiya degenimiz ne?
4. Quwirshaq terapiya qalay o'tkeriledi?

Usinilg`an a`debiyatlar

1. Abramova. G.S. "Prakticheskaya psixologiya". M.: -2001.
2. Adizova.T.M. "Psixokorreksiya" T.: "Iqtisod-moliya" 2006. (58b)
3. Malkina-Pix I.G. Spravochnik prakticheskogo psixologa. -M.: Izd-vo Eksmo,2004.
4. Ovcharova R.V. Prakticheskaya psixologiya v nachal`noy shkole. – M.: TTs «Sfera», 1998.
5. www.de.uz,